

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”, પુસ્તક ૨૮ મું.

ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ

તથા

પહેલી-ખીજ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનાં
ભાષણો.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક-“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”; અમદાવાદ.

(કૌપીરાઇટ રજીસ્ટર્ડ.)

પ્રથમાવૃત્તિ]

પ્રત ૧૦૦૦

[ઇ. સ. ૧૯૨૧.

શ્રી ‘સત્યવિજય’ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સાંકળચંદ હરીલાલે
છાપ્યું. ઈ. પાંચફૂવા નવાદરવાજા-અમદાવાદ.

કિંમત રૂપીઆ બે.

સમર્પણ.

“ ગુર્જરસાક્ષરજયન્તી ” ના યોજક

સદ્ગત ભાઈશ્રી

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના

અમર આત્માને,

પ્રેરતાવના.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં “ ગુજરાતસાક્ષરજયંતી ” નો ઉપક્રમ સમારંભાયો. કુલાપી, અખો અને મીરાંની જયંતી તે વર્ષે ઉજવાઈ જયંતીની યોજના સફળ કરવા સાહિત્યપક્ષને સમજાવ કરવું આવશ્યક લાગ્યું. ગયા વર્ષના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમારી સભા “ ધિ લીટરરી એસોશીએસન ” થઈ, તે એપ્રિલમાં “ ગૂજરાત સાહિત્ય સભા ” નું અભિધાન પામી.

ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષરોનાં સાહિત્યસેવા રૂપી રસજતાં કિરણો એક સ્થળે કેન્દ્રિત થાય તો આપણાં સાહિત્યને હાલ થાય છે તેથી વિશેષ લાભ થાય તથા એકબીની ભાવના ઉદ્ભવે, એટલા સાફ એક મંડળની આવશ્યકતા હતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર એસોસાયટી ગ્રન્થપ્રસિદ્ધિનું કામ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસ ને સંશોધન પર વિશેષ લક્ષ આપનાર મંડળની જોડ તેથી પૂરી પડતી નથી. અહીં પર્સિયન, નાગરી પ્રચારિણી સભા, તામિલ સાહિત્ય સભા (Tamil Literary Academy), આદિ મંડળો પોતાના પ્રાંતની જેવી સેવા બજાવે છે તેવી સેવા ગૂજરાત અને ગૂજરાતી ભાષાની બજાવે એવા મંડળની જરૂર લાગતી હતી. આવી અગવડો કંઈક અંશે દૂર કરવા પ્રયત્ન થાય એટલા માટે અમારી સભાનું “ ગૂજરાત સાહિત્ય સભા ” નામ પાડી, “ ગૂજરાતી સાહિત્યનો બને તેટલો ખડોજો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો ” ઉદ્દેશ રાખ્યો. ઉદ્દેશસાધના અર્થે વિવિધ સાધનો પ્રયોજ્યાં છે.

ધિ એસોશીએલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએસને ઉપસ્થિત કરેલો “ ગુજરાતસાક્ષરજયંતી ” નો સમારંભ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે. જેટલા સમારંભો પ્રયોજાયા છે તે ત્રીજે લખ્યા છે:-

જેમની જયંતી ઉજવવાની છે તેમનું નામ.

તિથિ.

૧.	નરસિંહ મહેતા	...	...	...	વૈશાખ સુદ ૫
*૨.	મીરાંબાઈ	...	...	...	શ્રાવણ વદ ૮
*૩.	અખો	...	...	...	ચૈત્ર સુદ ૯
*૪.	પ્રેમાનંદ	...	...	...	પોષ સુદ ૨
૫.	સામળ	...	...	...	...
૬.	વલ્લભ	...	...	...	...
૭.	દયારામ	...	...	...	માઘ વદ ૫
*૮.	ધીરો	...	...	...	આશ્વિન સુદ ૧૫
૯.	દલપતરામ	...	...	...	ચૈત્ર સુદ ૩
*૧૦.	નર્મદાશંકર	...	જન્મ ભાદરવા સુદ ૧ મૃત્યુ.	એગષ્ટ ૨૪	
૧૧.	નવલરામ	...	...	અષાઢ વદ અમાવાસ્યા.	
*૧૨.	મણિલાલ નલુભાઈ	...	...	...	ઓક્ટોબર ૩
૧૩.	હરિ હર્ષદ દ્રુવ.	...	...	...	...
*૧૪.	ખાલાશંકર	...	...	...	...
*૧૫.	સુરસિંહ (કલાપી)	...	જ. માઘ સુદ ૯. મૃ. જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧.		

* આવી કુદરીવાળી જયંતીઓ ઉજવાણી છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધે તથા જનસમાજનું સાહિત્ય-રક્ષ લક્ષ આકર્ષાય એવા હેતુથી જયંતીઓ યોજાઈ છે. હાલ તો ફક્ત જાહેર વ્યાખ્યાનોથી જ જયંતી ઉજવીએ છીએ. સમારંભનું નામ 'જયંતી' રાખ્યું છે, પણ વસ્તુતઃ સાક્ષરોનું શ્રાદ્ધ સારવાની યોજના છે. જયંતી માટે મૃત્યુતિથિ ને તે ન મળે તો જન્મતિથિ લેવી, તેના અભાવે સાક્ષરોની કૃતિ સંપૂર્ણ થયાની તિથિ, અને તે પણ અનુપલબ્ધ હોય તો ગમે તે તિથિ પર જયંતીનો ઉત્સવ પાળવો. આ સમ્યન્ધે સવિસ્તર ચર્ચા સભાના પ્રમુખ રા. રમણભાઈએ તોનાના પ્રાસ્તાવિક ભાષણમાં કરી હતી.

૧૩-૧-૪. } રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા,
મંત્રી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા.

“વસન્ત” વર્ષ ૨, અંક ૧૨ (પાપ, ૧૯૬૧) માં સહગત આશ્રી રણુજીતરામે ‘ ગૂજરાત સાહિત્ય સભાનો હોવાલ ’ છપાવેલો તેમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે. તે ઉપરથી ‘ગુર્જરસાક્ષરજયન્તી’ ની ઉત્પત્તિનો ખરાબર ખ્યાલ વાચકોને આવી શકશે. એમાં જણાવેલી પંદર જયન્તીઓ ઉપરાંત સાક્ષરશ્રી સ્વં ગોવર્ધનરામ સાધવરામ ત્રિપાઠીની જયન્તી પણ ઉજવાઈ હતી. તે સાથે એકંદર નવ જયન્તીઓ ઉજવાઈ, તે તે સર્વે આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત પહેલી તથા બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખશ્રીઓનાં ગુર્જર સાહિત્ય અને તેના ઇતિહાસને લગતાં વિદ્વાપૂર્ણ ભાષણો પણ છેવટે આપવામાં આવ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં સા. શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો ‘નવલરામ’ વિશેનો મહત્વપૂર્ણ લેખ દાખલ કરવા મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પરંતુ તે લેખ તેમના ગદ્યસંગ્રહમાં છપાવાનો હોવાથી આ જયન્તીમાલાના સંગ્રહમાં લેવાની અનુમતિ તેમના તરફથી મળી શકી નથી.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ યોજાેલી જયન્તીઓમાંની લગભગ અર્ધી હજી ઉજવાયા સિવાય જ રહી ગઈ છે. તે ઉપરાંત ત્યાર પછી સ્વર્ગવાસી થયેલા બીજા પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષરોની જયન્તીઓ માટે પણ સાથે સાથે ઉપક્રમ થવો આવશ્યક ને ઇષ્ટ છે. ઉજવાયેલી જયન્તીઓ માટે લખાયેલા લેખો પણ સામાયિક લેખના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલા હોવાથી સર્વાંશે સંપૂર્ણ ગણાય તેવા તો ન જ, હોય, માટે તેમાંની કેટલીક જયન્તીઓ ફરી ઉજવાય અને બીજા વિદ્વાનો તે માટે ખાસ લેખો તૈયાર કરે તો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ઘણું જ ઉત્તમ ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય તૈયાર થઈ શકે ખરૂં. આશા છે કે સાહિત્ય સભાના હાલના કાર્યવાહકો આ અધૂરું રહી ગયેલું પુણ્યકાર્ય અવસ્ય ઉપાડી લેશે.

એક અખયમ લાગે તેવી પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવતાં

અને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પ્રસંગોપાત સાહિત્યની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરવામાં કેટલાક ગુજર વિદ્વાનો જેટલી લાગણી દર્શાવે છે, તેટલું પ્રોત્સાહન તેવું કોઈ કાર્ય કરનારને માત્ર સલાહરૂપી મદદ આપવામાં પણ મળતું નથી એમ મને પોતાને લાંબા અનુભવથી જણાઈ આવ્યું છે. આ જયન્તીઓના લેખોના જ સંબંધમાં સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકને એક, જે ને ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં તેમના તરફથી-તેમના પોતાના લેખ વિષે પણ-કંઈ જ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ ! કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરખા જગવિખ્યાત વિદ્વાન તરફથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશા રખાય, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાંના કોઈક વિદ્વાનો તરફથી તેવી પણ આશા ન રાખવાનો મને આ અનુભવ કંઈ પહેલો જ નથી. માત્ર સહાનુભૂતિ, પ્રોત્સાહન અને હાર્દિક લાગણીથી ઘણાં સારાં ને ભારે કામો સામાન્ય જણાતા માણસો પાસેથી પણ કરાવી શકાય છે, તેનો મૂર્તિમંત દાખલો ગૂજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો સૌ કોઈ જોઈ રહ્યા છે. એ અનુકરણીય કર્મવીરત્વ આદર્શ જીવન સાહિત્યક્ષેત્રની ખીલવણી માટે અનુકરણીય જણાતું નહિ હોય ?

‘પ્રેમાનંદ’ વિશેનો લેખ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈ એ અતિ અમ પૂર્વક છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે સુધારી આપવાની કૃપા કરી છે, તે સારૂ તેમનો હું અતિ આભારી છું.

ભાઈશ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે આ કાર્યમાં મને વખતોવખત ઘટતી સલાહ તથા મદદ આપી છે તે માટે તેમનો તથા વિશેષ કરીને આમાંના સર્વે લેખો “વસન્ત” માસિક પત્રમાંથી મળ્યા છે તે સારૂ એ પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીનો તેમજ તે લેખોના સર્વે વિદ્વાન લેખકોનો હું અત્યંત આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સારૂ અને તેટલું વહેલું પ્રસિદ્ધ કરવાનું હરવાથી છપાવવાનું કામ ઉતાવળે લીધું છે, તેથી

અનતી કાળજી રાખવા છતાં જે કાંઈ ખામી, અપૂર્ણતા કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તે માટે વાચકોની ક્ષમા ચાચવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ની શરૂઆતથી જ આ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાની મારી ધારણા હતી, ને તે ‘ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ’ અને તેના ‘ મહાવિદ્યાલય ’ના કાર્યવાહકોના પ્રોત્સાહન વડે આજે પાર પડી છે, તેથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. આવે જ બીજો એક-સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય ગણાય તેવો-સંવાદોનો સંગ્રહ-સંવાદમાળા-પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ધારણા છે ને તે હૃદયસ્પર્શક હશે તો આ વર્ષમાં જ બહાર પડશે. તેનું સાહિત્ય લગભગ એકઠું થઈ ગયું છે.

કાળગના તથા જાપામણી બંધામણીના ભાવ લકાઈ પહેલાના કરતાં ત્રણથી ચાર ગણા થઈ જવાથી પુસ્તકોની કિંમત પ્રથમના કરતાં વધારે રાખવી પડે છે; પરંતુ તે માટે બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. જે કે અમારી “પુસ્તક-માળા”ના આહુકોને તો માળાનાં બધાં પુસ્તકો બીજાના પ્રમાણમાં બહુજ સસ્તા દરે-લગભગ પંડતર ખર્ચે જ મળે છે. સારા ને સંગીન વાંચનના પુરતા અભાવને લીધે જનસમાજમાં હલકી પ્રતિનું વાંચન વધારે ખપે છે ને ઉંચી કોટિનું બહુ ઓછું ખપે છે, એ ચાલુ સ્થિતિ અનુભવવા છતાં અમે અમારી પસંદગીનું ઉંચું ધોરણ જ વર્ષ થયાં કાયમ સાચવી રહ્યા છીએ, તેટલો જ સંતોષ છે.

અમદાવાદ,
તા. ૭-૧-૨૧.

શુવનલાલ અમરશી મહેતા.

મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પ્રસંગોપાત સાહિત્યની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરવામાં કેટલાક ગુજર્ વિદ્વાનો જેટલી લાગણી દર્શાવે છે, તેટલું પ્રોત્સાહન તેવું કોઈ કાર્ય કરનારને માત્ર સલાહરૂપી મદદ આપવામાં પણ મળતું નથી એમ મને પોતાને લાંબા અનુભવથી જણાઈ આવ્યું છે. આ જયન્તીઓના લેખોના જ સંબંધમાં સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકને એક, જે ને ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં તેમના તરફથી-તેમના પોતાના લેખ વિષે પણ-કાંઈ જ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ ! કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરખા જગવિખ્યાત વિદ્વાન તરફથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશા રખાય, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાંના કોઈક વિદ્વાનો તરફથી તેવી પણ આશા ન રાખવાનો મને આ અનુભવ કાંઈ પહેલો જ નથી. માત્ર સહાનુભૂતિ, પ્રોત્સાહન અને હાર્દિક લાગણીથી ઘણાં સારાં ને ભારે કામો સામાન્ય જણાતા માણસો પાસેથી પણ કરાવી શકાય છે, તેનો મૂર્તિમંત દાખલો ગૂજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો સૌ કોઈ જોઈ રહ્યા છે. એ અનુકરણીય કર્મવીરનું આદર્શ જીવન સાહિત્યક્ષેત્રની ખોલવણી માટે અનુકરણીય જણાતું નહિ હોય ?

‘પ્રેમાનંદ’ વિશેનો લેખ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈ એ અતિ શ્રમ પૂર્વક છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે સુધારી આપવાની કૃપા કરી છે, તે સારૂ તેમનો હું અતિ આભારી છું.

ભાઈશ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે આ કાર્યમાં મને વખતોવખત ઘટતી સલાહ તથા મદદ આપી છે તે માટે તેમનો તથા વિશેષ કરીને આમાંના સર્વે લેખો “વસન્ત” માસિક પત્રમાંથી મળ્યા છે તે સારૂ એ પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીનો તેમજ તે લેખોના સર્વે વિદ્વાન લેખકોનો હું અત્યંત આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સારૂ ખને તેટલું વહેલું પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરવાથી છપાવવાનું કામ ઉતાવળે લીધું છે, તેથી

અનતી કાળજી રાખવા છતાં જો કાંઈ ખામી, અપૂર્ણતા કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તે માટે વાચકોની ક્ષમા ચાચવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ની રચનાતથી જ આ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાની મારી ધારણા હતી, ને તે ‘ ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠ ’ અને તેના ‘ મહાવિદ્યાલય ’ના કાર્યવાહકોના પ્રોત્સાહન વડે આજે પાર પડી છે, તેથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. આવે જ બીજો એક-સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય ગણાય તેવો-સંવાદોનો સંગ્રહ-સંવાદમાલા-પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ધારણા છે ને તે દશરૂપા હશે તો આ વર્ષમાં જ બહાર પડશે. તેનું સાહિત્ય લગભગ એકઠું થઈ ગયું છે.

કાગળના તથા છપામણી બંધામણીના ભાવ લડાઈ પહેલાના કરતાં ત્રણથી ચાર ગણા થઈ જવાથી પુસ્તકોની કિંમત પ્રથમના કરતાં વધારે રાખવી પડે છે; પરંતુ તે માટે બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. જો કે અમારી “પુસ્તક-માળા”ના આહુકોને તો માળાનાં બધાં પુસ્તકો બીજાના પ્રમાણમાં બહુ જ સસ્તા દરે-લગભગ પડતર ખર્ચે જ મળે છે. સારા ને સંગીત વાંચનના પુરતા અભાવને લીધે જનસમાજમાં હલકી પ્રતિનુ વાંચન વધારે ખર્ચે છે ને ઉંચી કોટિનું બહુ ઓછું ખર્ચે છે, એ ચાલુ સ્થિતિ અનુભવવા છતાં અમે અમારી પસંદગીનું ઉંચું ધોરણ ૭ વર્ષ થયાં કાયમ સાચવી રહ્યા છીએ, તેટલો જ સંતોષ છે.

અમદાવાદ,

તા. ૭-૧-૨૧.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

—૧૦૦—

વિષય. ભાષણકર્તા. પૃષ્ઠ.

- (૧) કલાપી. (૧) રા. રા. મણિશંકર, રત્નજી ભટ્ટ. ૧-૧૫
(૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
- (૨) અખો. રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. ૧૬-૩૮
- (૩) શ્રીરાંખામ. રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. ૩૯-૬૬
- (૪) ગોવર્દ્ધનરામ. રા. રા. લલિત. ૬૭-૮૮
- (૫) નર્મદાશંકરનું (૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ૧૦૮
જાહેરજીવન. (૨) પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- (૬) મણિલાલ નલુભાઈ. ” ૧૦૯...૧૪૮
- (૭) ધીરો અને રા. રા. કૌશિકરામ વિઠ્ઠલરામ
તેની કવિતા. મહેતા. ૧૪૯...૧૭૯
- (૮) પ્રેમાનંદના જીવ-રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરામ ધ્રુવ.
નર્માના પાંચ પ્રસ્તાવ. ૧૮૦...૨૧૫
- (૯) બાલાશંકર રા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય
ઉલ્લાસરામ દેસાઈ. ૨૧૬...૨૪૬

સ્વતંત્ર પૃષ્ઠો.

પહેલી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખનું ભાષણ. ૧...૨૮
બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખનું ભાષણ. ૨૯...૬૮

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીઓ.

૧.

પ્રમુખનું ભાષણ.*

‘ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન’ ના સાહિત્ય-
શાધક પક્ષ તરફથી ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીની યોજના કરવામાં આવી
છે તેના આ પ્રસંગે પહેલો મેળાવડો છે. ગુજરાતના સાક્ષરોની જન્મ-
તિથિને દિવસે એકત્ર થઈ તેમના જીવન અને લખાણોનો અભ્યાસ
કરવામાં કંઈક કાલ કહાડવો એવો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ
સાક્ષરની જન્મતિથિ ન જડે તો તેના કોઈ લેખ કે કૃત્ય સંબંધે વિશેષતા
પામેલા દિવસે આ કાર્ય માટે મળવું, અને વર્ષમાં બનતાં સુધી બધા
સાક્ષરોની જયન્તી આ પ્રમાણે કરવી, એવી ધારણા છે. ‘સાક્ષર’ના
જેવા અર્થવાળો ઇંગ્રેજી શબ્દ Man of Letters છે, અને જેમણે

* અમદાવાદની “ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન”
તરફથી થયેલી યોજના અનુસાર “કુલાપી” ની જયન્તી તા. ૬
ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ ના રોજ કરવામાં આવેલી તે પ્રસંગે તે સભાના
પ્રમુખ રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે કરેલું (ઉપોદ્ધાત
અને ઉપસંહાર ૩૫) ભાષણ અને રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ
લખી મોકલેલો લેખ.

અભ્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરી હોય તથા શિષ્ટ ગ્રન્થો લખ્યા હોય તેમને અંગ્રેજીમાં એ પદ આપવામાં આવે છે, એટલે, કેવળ ‘લેખક’ નહિ પણ ‘વિદ્વાન લેખક’ એ નામથી ઝાળખાય છે. એ શબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી English Men of Letters નામે ઇંગ્રેજ સાક્ષરોની જે જીવનમાલા રચાઈ છે તેમાં મહાકવિ શેક્સપિયરને દાખલ કર્યો નથી કેમકે તે વિદ્વાનસંપન્ન પંડિત નહોતો. આવો ભેદ ગુજરાત સાક્ષરોની જન્યન્તીમાં ઉદ્દિષ્ટ કર્યો નથી. ગુજરાતના પ્રાચીન લેખકોના અભ્યાસ વિશે ઝાંઝી માહિતી મળી નથી, તથા લેખકના લેખમાં જણાઈ આવતા સંસ્કાર તથા વિચાર પરથી તે સાક્ષરવર્ગમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે નહિ એ ધોરણે યથાર્થ છે.

આજ સંવત ૧૯૫૯ ની મહા સુદ ૯ ને દિવસે લાડીના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ શ્રી મુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં “કલાપી” ના ઉપનામથી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ રાજકવિથી આ સાક્ષરજન્યન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઈ વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રાજત્વ અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ શ્રી અને સરસ્વતીનાં રહેઠાણ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકો, લેખકો, ગ્રંથો અરા સામાન્ય વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજવર્ગના સાક્ષરો અપવાદ રૂપ હોય છે; પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સખળતાથી જોએ છે. પહેલાં ભોજ, હર્ષદેવ અને વિશાખદત્ત વગેરે રાજ-કવિઓ આ દેશમાં થઈ ગયા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરામણસિંહજીનો “પ્રવીણસાગર” આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કર્યા પછી મુરસિંહજીએ રાજ-કવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો વિદ્રાસ પામતા ગુજરાતી સાહિત્યને રાજત્વ

કલાપી.

તથા કવિત્વના યોગથી ન્યૂન રહેવા દીધું નથી. આટલે રાજવર્ગ અને કવિવર્ગ બન્નેની તેમના તરફ કંપકારપુર્વક હોવી જોઈએ; અને અનેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ જગતનીના મંગલાચરણમાં તેમનું સ્થાન યથાયોગ્ય છે.

હાકાર સુરસિંહજીના જીવનનો ટુંકો હેવાલ આજના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવ્યો છે. જીવતા પુરુષોની અને જેમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય તેવા ગત પુરુષોની જીંદગાની વિશે પૂરેપૂરા વિસ્તાર થઈ શકતે નથી. તેથી, આ વૃત્તાન્ત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવો જોઈએ. સુરસિંહજીનાં લખાણ હવે પછી સંપૂર્ણ ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે તે એકાશક સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી કવિતામાં એક ખુબીદાર નવીન રીતિ દાખલ થઈ છે તેના સુરસિંહજી અનુયાયી છે. દારસી સુશ્રીઓની ગજસોની રીત પ્રમાણે આ કાવ્યોની રચના થઈ છે. એ રીતિના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદેહ સાક્ષર મણિલાલ નમુભાઈ દ્વિવેદી છે.

‘કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,

ખદાં ખંજર સનમનામાં રહમ લાંડી લપાઈ છે;..

જુદાઈ જીંદગી ભરતી કરી રો રો બધી કાઢી,

રહી ગઈ વસ્ત્રની આશા અગર ગરદન કપાઈ છે.’

અમરઆશા.

‘ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસમત.’

જવનિકા, અભેદોર્મિ.

‘તારો દીવાનો તેં જ પાયો મુજને ધણે શેરાળ,

માર કે જીવોડ આલે શું હવે લપટાઈને?’

એ અને એવાં રા. મણિલાલનાં મનોરંજક રમણીક કાવ્યો સર્વત્ર વિદિત છે. રા. ખાલાશંકરની કેટલીક રચનાઓ પણ આ શૈલીમાં થયેલી છે. તેમજ, “ જટિલપ્રાણપદ્યબંધ ” માંની ગઝલોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ જોવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઈ એક જ રીતિ કે શૈલી હોતી નથી. વિચિત્રતામાં કવિઓની કલા સમાયેલી છે. દયારામે ગુજરાતી કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયેલી સુંદરતા આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. શૈલીની પેઠે ભાષામાં પણ કવિઓએ નવીનતા વખતો વખત દાખલ કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં એકવાર બધી કવિતા વ્રજ ભાષામાં લખાતી, તે પછી પ્રાન્તોની ભાષામાં કવિતા લખાવા માંડી, ત્યાર પછી વ્રજભાષામાં ગુજરાતી કવિઓએ કવિતા રચી છે. દયારામના શતશૈયા, ગોધાના મનહર સ્વામીનાં પદ, એ વગેરે કવિતા હિંદી ભાષામાં લખાયેલી મશહૂર છે. દ્વારકાનો ગુગળી બ્રાહ્મણ મુકુંદ જે વિક્રમ સંવતના ૧૭ મા સૈકામાં થઇ ગયો તેના ‘ ગોરક્ષચરિત્ર ’માં અડધી ગુજરાતી અડધી હિંદી ભાષા છે :

“ કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી,

મિલ્યા સર્વ સમાજ હૈ;

મોટા મોટા લોક આવ્યા છે,

કાશી કા જ્યાં રાજ હે. ”

દયારામે મરાઠીમાં કાવ્ય લખ્યાં છે :

પહાવેં માગ્ય નરસિંહ મહેતાચેં, વલ્લભદેવાચેં;

જીર્ણગઢવાશે વિપ્રજાતી નાગરાંચી જ્ઞાતી,

મેટીલે મગવંત અદમુત રીતી અખિલ વિશ્વચ્યાતી.

આંજો ને અજવાળે આંખડલી સખી !
 અન્તર ઉપર ઉઘટે આલમ નૂર જો !
 “ હેત હયાનાં વહતી વાળે વાંસળી ”
 ઊડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

(૨)

નન્દનવનના પ્રાસાદની ટોચથી,
 મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
 સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
 અન્નદારે ગીતા શી અથડાય જો,
 સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

“ તત્સવિતાનુ ભર્ગ વરુણ્ય ધીમહિ
 યાધત્રીતો જૂનો ભેદક મન્ત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે !
 નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

કાન્ત-

કલાપી.

મહાશય અધ્યક્ષ સાહેબ, ગૃહસ્થો, અન્ધુઓ,

આજે આપણી ગરવી ગુજરાતના રાજકવિ કલાપીની જન્મ-તિથિ છે. કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા હાડી સંસ્થાનના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહ. તેઓ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ ના જૂનની ૧૦ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જૂનની ૨૨ મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેસ્ટર મેકનાટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૮૯૧ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કોલેજ છોડી તે પહેલાં ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે તેમનાં કચ્છ રોહા અને કોટડા એ બે સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન થયેલાં. પાછળથી એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું છે, કે—

“લગ્ન થયાં પણ મને ત્યારે અભ્યાસમાં નહાતે તે અ-રુચિર હતાં.”

૧૮૯૨ ના ઑગસ્ટનારની ૧ લીએ સુરસિંહ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા. ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મીએ જગન્નાથ-પુરીથી “પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી” ઉપર લખેલો એક વિસ્તીર્ણ અને સુંદર પત્ર પાછળથી “કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન.” એ નામે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૧૮૯૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ મુસાફરી પૂરી કરી પાછા આવેલા.

૧૮૯૨ ના ઑગસ્ટનારની ૧૫ મીએ “ફકીરી હાલ” એ નામથી એજ સાલના નવેમ્બરના મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગ.

લખાઈ, - ગુજરાતની ગરીબ ગાયેલી વાડીમાં કલાપીની કેટલા સંભળાવી શકે થઈ, જે કલાપીના સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જૂલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમણે શોભના સાથે લગ્ન કરેલું. કલાપી અને શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આંતર જીવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ ઇતિહાસ ગુજરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ વિલમ્બ છે.

એજ સાલના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે:—

પાછળથી “એક જિજ્ઞાસુ” ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે, “શ્રદ્ધાકારણોમાંથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે.” પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે, તે ઉપર ઘણું કહેવાની જરૂર છે, જે કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જ્યેષ્ઠના “ચન્દ્ર” માં “કાન્તનો દિનચર્યા લેખ” એ નામનો એક ઇંગ્લિશ નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે ઘણું કરીને કલાપીનો છેલ્લો મહત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છે:—

“પોતાનું” મરે અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગયેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાવીર કલામાં અને દયાલુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કોને પારકું પોતાનું હોય ? જે બાલા હમણાં ઉડી ગઈ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવા જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો ખીજો જીવ કેવું ચાહે છે ? તે કાન્તને પૂછો અત્યારે.”

કલાપીનાં ઘણાં કાવ્યો મુદ્દર્શનમાં અને થોડાંએક ચન્દ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. ઘણાં હજી અપ્રસિદ્ધ છે. મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે, “તેમાં મનુષ્ય-હૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ ભેદપ્રભેદ સાથે ઠીક ઉતાર-વામાં આવી છે.” મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કરતાં ઓછું કહ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજના રસિક બન્ધુઓ કલાપીને ઘણું વધારે માન આપશે, કારણ કે મુદ્દર્શનના વિદ્વાન તન્ત્રી એ જીવનની જે “વિલક્ષણ મધુરતા”ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ અનુભવી શકાય તેમ રહેલી છે.

લાખાઈ, - ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં કલાપીની કેદ સંભળાવી શરૂ થઈ, જે કલાપીના સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જૂલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમણે શોભના સાથે લગ્ન કરેલું. કલાપી અને શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આંતર જીવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ ઇતિહાસ ગુજરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ વિદ્યમાન છે.

એજ સાલના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે:--

“ કવિતા ! મહારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિલ્ટન કે શેક્સપિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણાં નથી, અને બહુ કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોઈને “ કવિ ” કહેતાં તે શબ્દને જ હલકો કરવા જેવું છે, અને એ પણ શું નથી થઈ ગયું ? આપણે હમણાં જોને “ કવિ ” કહીએ છીએ તેને ‘poet’ કહી શકીશું ? મને ત્રિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી, મહારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે; અને મહારી કવિતા પણ તેવીજ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઈ જાય છે, જાણે મહારી કવિતાને-એ કાગળોને બાળી નાખું. વળી સ્વાતુલંબરસિક કવિમાં અને સર્વાતુલ્ય રસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્યક્તિ બરાબર ગાઈ શકે તે શું સમજીતું જ ગીત નથી ? એકને આવી બધે લાગી રહી છે.”

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ ગોપનાથથી કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગના “ સ્નેહવિધ ” ઉપર એક વિસ્તીર્ણ પત્ર લખેલો જે

પાછળથી “એક જિજ્ઞાસુ” ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે, “શ્રદ્ધાકારણોમાંથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે.” પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે, તે ઉપર ઘણું કહેવાની જરૂર છે, જે કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જ્યેષ્ઠના “ચન્દ્ર” માં “કાન્તનો દિનચર્યા લેખ” એ નામનો એક ઇંગ્લિશ નવલનો નહતો સંસ્કૃત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે ઘણું કરીને કલાપીના છેલ્લો મહત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છે:—

“પોતાનું મરે અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગયેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાવીર કલામાં અને દ્યોલુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કોને પારકું પોતાનું હોય ? જે બાલા હમણાં ઉડી ગઈ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવા જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો બીજો જીવ કેવું ચાહે છે ? તે કાન્તને પૂછો અત્યારે.”

કલાપીનાં ઘણાં કાવ્યો મુદર્શનમાં અને થોડાંએક ચન્દ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. ઘણાં હજી અપ્રસિદ્ધ છે. મુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ કહ્યું છે, કે, “તેમાં મનુષ્ય-હૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ ભેદપ્રભેદ સાથે ઠીક ઉતાર-વામાં આવી છે.” મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કરતાં ઓછું કહ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજાના સ્પર્શિત અન્ધુઓ કલાપીને ઘણું વધારે માન આપશે, કારણ કે મુદર્શનના વિદ્વાન તન્ત્રી એ જીવનની જે “વિલક્ષણ મધુરતા”ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ રહેલી છે.

કુલાખી સનમનો શોધક છે. તેની દેકામાં પ્રાપ્તિનો વિશ્વાસ નથી,
પણ સાચી પ્રીતિનો આવેશ છે. તે ગાય છે:—

“ પેદા થયો છું દૂંઢવા તૂતે સનમ !

ઉમ્મર ગુઝારી દૂંઢતાં તૂતે સનમ !

અને તરત તે અધસોસ કરે છે—

છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને ;

દુશ્મન બનાવી યાર અંજળો, સનમ !

ઓ પ્રભુ, તારા તરફના રાહને ભુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે,
અને હું એ દુશ્મનોને યાર બનાવી અંજળો !

ગફલત મહીં હું, ઝાલીમો કાળીલ એ :

જૂદાઈ યારોની મઝા એને, સનમ !

ઓ પ્રભુ, હું ગફલતમાં, અને એ દુષ્ટો પ્રવીણ : તારાથી મારી
જૂદાઈ—તમામ યારોની જૂદાઈ એમને તો મઝા !

જે રાહદારીમાં અમોને લૂટતું,

ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

ઓ પ્રભુ, અમને માર્ગે ચાલતાં લૂંટે છે તેની અમને લૂટવાની
ઉમેદ સફલ ન થાયો !

ગૃહસ્થો આ ભવ્ય ગઝલો સાંભળતાં આપને લાગશે કે “કુલાખીને
સંબોધન” માં તેના નીચે રહેલા બન્ધુએ કશી અતિશયોક્તિ
કરેલી નથી.

ભાવનગર, ૩ : ૨ : ૦૩.

કાન્ત.

ઉપસંહાર.

આ વ્યાખ્યાન ટુંકું છે, પણ મનનયોગ્ય છે. “હાકાર”પણું, “શ્રી”પણું, અને “સાહેબ”પણું મુઠી “કલાપી”ના નામથી સાહિત્યના બ્રહ્મસત્તાક રાજ્યમાં દાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિશે આથી આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચારવંત અને રસમય જીવનનો અંત આવ્યો એ રમરણ કરતાં આપણને ખેદ થાય છે, પરંતુ, ખાયરન, શેલી, કીટ્સ, એ સર્વ આટલી જુવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ જીવનમાંથી લુપ્ત થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને યાદ આવે છે કે કવિવરને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી. ગ્રીક વીર એપીલીડને કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ બેમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશ્વાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કલ્પનાની પૂરેપૂરી કદર જાણવા તેનાં સર્વ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ તેમાંથી થોડાં ઉદાહરણ અહીં સંભારીશું.

પતંગને દીપમાં પડી બળી જતું જોઈ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે,

‘કાંઈ મીઠું સુખ નથી હશે પ્રેમિને બાળવામાં,
કે કે’ તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમિને દાઝવામાં.’

“તુલસી.”

ઉપર આરંભમાં સૂચવેલી શૈલીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદ્ગારો આવા છે:—

મુજરાત આર્ય મંડળ દ્વારા
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

‘સાક્ષી જે શરાણ મને દીધો દીલદારને પાયો નહીં,

‘સાક્ષી જે નિશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચડ્યો નહીં.’

સાક્ષીને ઠપકો.

‘ગુનાહ પર શી રહમ ! માથક ! કતલ કર એ હુકમ હક જે !

હરે તો દે મને ખંજર ! ઝખેહ આ દિલ કફ હું તો !

ગુનેહગાર.

આજના વ્યાખ્યાનકાર રા. મણિશંકરની એક શૈલીનું પણ કલાપીએ અનુસરણ કર્યું છે.

‘ઘડાલાં ઉર જાગંને પાળે.

થોડાંને ગાળેને ગાળે ને રહાળે.

ગાતાંને, રહાતાંને રહાતાંને રહાળે.

રહાળે ઘડાલાં ઘડાલાંઓને.

એક પ્રાર્થના.

એ આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. રામદાસ સ્વામી નામના મરાઠી કવિએ લખેલા અંજની ગીતની આ શૈલી છે, તેમાં માપ આંખીનું જણાય છે.

રા. મણિશંકરની લેખનશૈલીની એક ખીણ છાપ ઠાકોર સુર-સિંહજી ઉપર પડી છે. સંવાદ (dialogue) રૂપી લેખની ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લૅન્ડોરના Imaginary Conversations ના નમુના પ્રમાણે રા. મણિશંકરે સંવાદના કેટલાક કલ્પિત પ્રસંગો લખ્યા છે અને તેમને ધોરણે કલાપીએ પણ એ વિષયમાં

પ્રયાસ કર્યો છે. “ જલંદર અને ગોપીચંદ ” ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડો ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે.

‘ગોપીચંદ: મને તો એજ લાગે છે કે પુરાઈ પણ અમર છે.’

‘જલંદર: નહિં નહિં બેટા ! જે ઉપયોગી છે તે જ કાલના મહાનુ ધસારામાં ટકી શકે છે.’

‘જલંદર: બેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.’

‘ગોપીચંદ: સત્ય ગુરુદેવ.’

‘જલંદર: અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી.’

‘જલંદર: પણ ભાઈ—ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ ખગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.’

‘જલંદર: વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું. તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?’

‘જલંદર: મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ ઉતાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે. ” પણ તે પુત્રના સાવજીને અમરત્વ ઇચ્છતી નથી.’

‘ગોપીચંદ્ર: અને તે જે ધચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત
પણ કરી શકી.’

‘જલંદર: ખરું, તે ધચ્છતી હતી તે તો બન્યું; પણ હું ધચ્છતો
હતો તે નહિ.’

‘ગોપીચંદ્ર: આપ શું ધચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ
હિત એ કહ્યું ?’

‘જલંદર: હું ધચ્છતો હતો તે શાંતિ.’

‘ગોપીચંદ્ર: પણ, ગુરુદેવ, ભગવાં વસ્ત્રમાં દેવાધ ગયેલાને
રાજ્યની સીનેરી હવે ખૂંચશે નહિ ?’

‘જલંદર: હાલ તો નહિજ ખૂંચે, ખૂંચે ત્યારે કેટી દેજે.’

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારે ઉપર કલાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે
તેમાં તેમના ગદ્ય લેખનનું ખીજું ઉદાહરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તા-
વનામાં તે ઘણા વિનયથી લખે છે કે ‘લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ
માનીને લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ
છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે સમજાવવા નહિ પણ
જ્ઞાતાની ભૂલ હોય તે જાણવા ઉત્સુક છે.’ વાર્તિક લખતાં તે કહે
છે કે ‘સ્વીડનબોર્ગ તેના “સ્નેહ” ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તે જ
તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ અને સમજાવ્યું, અને
એમ જ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી.
પરમાત્માના કોઈ એક જિંદગી જ જાંખી એક જીંદગીમાં થઈ શકે છે.’

આ શૈલીએ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ ગુજરાતીમાં લખેલા સંવાદોના
એક સંગ્રહ રૂપાવવાની અમારી યોજના છે; તે તે થોડી જ મુદતમાં
આપવાનું શરૂ પણ થશે.

શ. અ. મહેતા.

મુરસિંહજીનું ઠાકોરપણું આ લેખમાં એક ઠેકાણે કાયમ રહેલું જણાય છે. રજપુત રાજાની સાંસારિક ભાવના તેમને છોડી શકી નથી અને તેની અસરથી આ વાર્તિકમાં તેઓ એક ઠેકાણે કહે છે, 'અનેકસ્ત્રીલક્ષ્મને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો અધાં નાટકા અને કાવ્યો જેમ વહેતાં બાળી દેવાય તેમ વધારે સાફ એમ માનવું પડશે * * * અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદ્ધોથી ગંધાતું (સ્વીડનબોર્ગે) બનાવ્યું છે. કદાચ હું જે રીતે અનેક સ્ત્રી લક્ષ્મને થોડા ગણું છું તેવી રીતે મુસલમાનોએ નહિં ગણ્યું હોય. * * * ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જતાં અનેકસ્ત્રીલક્ષ્મ સ્વર્ગીય ઠેર એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી. '

અનેકસ્ત્રીલક્ષ્મમાં રહેલો અન્યાય અને અનર્થ રાજવર્ગના ધ્યાનમાં આવવા માંડ્યો છે અને સર્વ ગાદીપતિઓ ક્રમે ક્રમે એક-પત્નીવ્રતધારી શમચંદ્રના આદર્શનું અનુકરણ કરતાં શીખશે એ આશા અર્થ નથી.

આજનો સમારંભ હવે સમાપ્ત થયો છે. અને સમાપ્તિ કરતાં એટલી આશા પ્રદર્શિત કરીશું કે ગુજરાતના સાક્ષરો તરફની આપણી આ પ્રકારની દરજ અજબવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવામાં આવશે. અને એ સાક્ષરોના જીવનકાર્યની અભ્યાસ કરવાનો જેમને વિશેષ અવકાશ ન મળે તેમને વર્ષમાં એક દિવસ પણ એ અભ્યાસમાં ગાળવાનો પ્રસંગ આ સભા આપી સકશે.

અખો અને તેનું કાવ્ય.

ગુર્જરી ભાષાના અભ્યાસક્રમે 'અખાનું' નામ અન્નભૂત હોયું સંભવતું નથી. પણ આજ સુધી ચાલેલી ઉંચી કળાવણીની પદ્ધતિની શોચનીય અસર એ થઈ છે કે પ્રત્યેક કળાવાયલો વિદ્યાર્થી મિલ્ટન, શેક્સપીયર, વર્ડ્સવર્થ, શેલી આદિ અંગ્રેજી કવિ અને તેનાં કાવ્યોનાં સહસ્ત્રોમાં જોઈલો પ્રવીણ હોય છે તેટલો પોતાની માતૃભાષાના ઉત્તમ સાક્ષરોની કૃતિથી પરિચિત હોતો નથી. આપણો સ્ત્રીવર્ગ આપણા ગુર્જર કવિઓની કૃતિથી જોઈલો જાણીતો છે એટલો નથી પદ્ધતિથી કળવાયલો યુવક જાણીતો નથી. આથી આપણી ગુર્જર પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિમાં સ્ત્રીપુરૂષના ભાવ અને વિચારના સંમેલનની જે અગત્ય છે એ આ માતૃભાષાની ઉપેક્ષાને લીધે પૂરી પડતી નથી. અલ્પ સમય થયાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સહજ પદલાલું ચાલ્યું છે. માતૃભાષાની ઉપાસના થવાનાં ચિહ્નો સર્વત્ર જણાવા લાગ્યાં છે; પ્રાચીન

* 'ધિ ઓશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન' તરફથી ઉન્નવાતી જન્યંતીઓમાંની બીજી જન્યંતી વેળાં આ નિમંધ વંચાયો હતો. પ્રથમ જન્યંતી વખતે તિથિ નક્કી કરવાનો નિયમ જણાવ્યો હતો. તે મુજબ 'અખેગીતા' માંથી મળી આવેલી 'રામનવમી' ની તિથિએ જન્યંતી પાળવાં વિચાર હતા. પરંતુ કેટલાક કારણસર તેમ થઈ શક્યું નહોતી. સં. ૧૯૫૯ ના આષાઢ સુદ ૮ ને ગુરુવારે 'ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ' માં આ મેળાવડો રાખ્યો. રમણભાઈ મહિપતરામના પ્રમુખપદ નીચે મળ્યો હતો.

ગુર્જરી કવિની કૃતિઓ પરીક્ષકૃતિથી હવે અવલોકાવા માંડી છે; સ્વ-
ભાષામાં નવીન વિચારસને સ્વતંત્ર રીતે ઉતારવાના પ્રયત્નો થયા છે;
અને આપણા વિદ્યાલયમાં પણ એમ. એ. ની સનેત્તમ પરીક્ષામાં
આપણી માતૃભાષાના અભ્યાસને સંસ્કૃત, શરસ્તી આદિ પ્રૌઢ ભાષાનું
સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

સર્વ ભાષામાં અઘ કરતાં પઘનો આરંભ પ્રથમ થયેલા હોય
છે અને તે જ ન્યાયે આપણી ગુર્જરી ભાષામાં પણ કાવ્યોત્તી
પ્રતીતિ પ્રથમ થયેલી છે. ગુજરાતી કાવ્યના વિદ્વાસક્રમનાં ત્રણ પગ-
થોઆ છે. (૧) પ્રાચીન કાવ્ય: જેની સાદી શોભા આદિ કવિ
નરસિંહ મહેતામાં ભક્ત કવિ વિષ્ણુદાસ તથા ભાલણમાં, અને કેટલાક
જેની કવિઓમાં ઝગક છે. (૨) મધ્યકાલીન કાવ્ય: જેમાં કથારસમાં
નિપુણ સામળ, સર્વરસચતુર પ્રેમાનંદ, તત્ત્વવિચારમાં કુશળ અમો,
ભોજો, ધીરો, તથા પ્રીતમ, અને રંગારસિક દયારામની કૃતિઓ
પ્રધાનપદ ભોજવે છે. (૩) અવગાન કાવ્યનો આરંભ કવિ દલપત-
રામથી થાય છે. આ છેલ્લા સમયમાં પશ્ચિમના વિચારોની છાંતી
સંક્રાન્તિ થયેલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી વૃદ્ધ માતૃ-
ભાષામાં સંસ્કૃતના અભ્યાસના દૃઢ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક
પ્રવેશ પામેલી જણાય છે. આ સમયના કેટલાક તારાઓ નર્મદાશંકર,
આદિ અસ્ત થયા છે, અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય ઝગકે પણ છે.

છેલ્લું ભાષાના અભ્યાસથી જન્યૂત થતા નવીન વિચારોનો
અનુગમ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વતંત્ર્ય જેમાં અધિક રહુ છે
એવા મધ્યકાલીન કવિઓમાંના અખાતી ગુજરાતી ભાષામાં જે સમ-
કૃતિ છે તે અન્યમાં નથી. ગુજરાતના સાક્ષરોની જયતી કરવાના

ઉત્સાહવાળા મંડળના પ્રશંસ્ય પ્રયત્નને ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાતી ચેત્ર શુદ્ધ ત્રવમીના જન્યન્તીના મંગલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની આધ્યાત્મિક અવિનાશી મૂર્તિને નમન કરીશું.

અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં સોનીની વ્યવહારકુટિલ ગણાતી નીતમાં આસરે સને ૧૬૧૯ માં જન્મ પામનાર આ દિવિ હાલની પ્રકૃતિ પ્રમાણે શાળાની કેલવણીમાં સંસ્કાર પામેલો નહતો, તો પણ ધર્મ તથા નીતિનું બલ સ્વભાવસિદ્ધ હોવાને લીધે, રૂઢ કુટિલતા અને પ્રપંચ પ્રતિ તેને તિરસ્કાર થયો, અને પોતાનું સાદુ ધર્મિક જીવન મહાત્માના સંમના પ્રભાવથી એટલું તો નિદર્શનરૂપ તે કરી શક્યો કે આંહણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના વિદ્વાનોના વિચાર તથા અચાર તેના આગળ ઝાંખા પડ્યા. સાંપ્રદાયિક ધર્મોની અવનાત એની મૂંઝામણરમાં સત્વરે જણાઈ આવી, અને શુદ્ધ વેદાંતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર વિચારને આશ્રય કરી તેનું મનન કર્યું, અને તેના ફલ રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા માર્મિક જીપ્પાલખી ભાષાના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો.

અખાતે દિવિ ગણવો, ભક્ત ગણવો, તત્ત્વવિચારક ગણવો, કે તત્ત્વજ્ઞ ગણવો એ સંબંધમાં ઘણા મતભેદ પરીક્ષકના વૃત્તિના ભેદથી હોવા સંભવે છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અસંકારમાં જ કાવ્યનો પ્રાત્મા આવી ઈર્ષો એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવાનો નહિ, પણ નિર્દોષ શબ્દ વડે કોઈ પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં મગ્યનું રહસ્ય રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિ રૂપે ભાસવાનો. જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ થવા સાર જે શબ્દનું, અર્થનું વર્ણનું,

ભાવનું ઔચિત્ય જોઈએ તે ઔચિત્ય જેમાં સ્ફુરે છે તે શબ્દરચના જ કાવ્ય છે, અતે તેવા ઔચિત્યવાળી જ અખાતી રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાશે. આ ઔચિત્યને કાવ્યતો આત્મા ગણી વેદકાલીન મંત્રદ્રષ્ટાને પણ કવિ કહેવાની પ્રથા સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલે છે; કેમકે તેઓ ‘કાંતદર્શી’ એટલે વિશ્વદૃષ્ટિવાળા હતા. અખાતે પોતાને પણ કહા અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની ઇચ્છા હતી નહિ. “જ્ઞાતિની કવિતા ન ગણીશ” — એવું માનનાર અખાતી દૃષ્ટિમાં જો શબ્દરચનાથી હેયોપાદેયરહિત અર્થાત્ ત્યજના યોગ્ય તથા અલક્ષ્ય કરવા યોગ્ય જેમાં કાંઈ રહ્યું નથી એવું અખાતે પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચના જ કાવ્ય હતી:—

“અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કરી ન પોંચે સરે;

“કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આંધેરું રહે.

“એવું કવતાં આવે બાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ;

“ઉકેલ ખડે તે જોડ્યું ખરું, જેણે જીવપણું બાંધે પડું.

“ખાટી સઘળો મોહ જોડાય, મનનું ગમનું સો ડો ગાય;

“અખા અર્થસહિત કેજો સાર, નાચે પૂર તવ લાજો માત.”

(આત્મવક્ત્ર અંગ.)

અખાના ઉપરમા વિચારમાં ઘણો ઉંડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસનો અનુભવ થાય છે, પણ અંતઃકરણમાં યોધાની ઝાંચા પડતી નથી તે કાવ્ય પ્રજાની જૈનિક ઉત્તરિમાં કાંઈ પણ ઉપયોગનાં નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વર્ણિતાનું સૌંદર્ય નથી પણ તેનું અંગ-ઉપાંગોમાં ઝળકતા લાવણ્યમાં જ સૌંદર્ય છે, તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી પણ મુખ્યદાર્થને ધકેલે રહેલ

બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે. વળી જેમ નયતામાં સૌંદર્ય નથી, તેમ હોર વાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ બોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ બોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય શબ્દને અલંકૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી બોધ ધ્વનિત થવો એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે કથા માંડી આમ કરવું જોઈએ. તેમ કરવું નિમિત્તે એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરવા બેસવું. આ કારણથી જ કાવ્યદ્વારા બોધ આપવાની શૈલી અલંકારશત્રકારોને વધારે સમ્મત છે. અને કાવ્યના પ્રયોજનોનું વર્ણન કરતાં મમ્મટાચાર્ય—કાન્તા-રામિ : તંયોગદેશયુજે—એમ કહી કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે.

આ પ્રકારની વિદગ્ધ વાણી દ્વારા બોધરૂપ શાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખો અતિશય કુશળ છે. આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દ-રચના તરીકે અખાએ છાપાને પસંદ કર્યા છે, સરળ અને હૃદયભેદક ગામિંક વાણીનો આશ્રય કર્યો છે; અને પ્રાઠ સંસ્કૃત ભાષામાં જે અકન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુજરાતીમાં પ્રસાદમય શૈલીથી ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં તે કેટલે અંશે સફલ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જોઈશું.

બોધપ્રધાન અખાની કવિતાનો મોટો ભાગ સાતસો છે તાલીશ છાપામાં છે, અને તેનાં ચૂમાળીશ અંગ પાડ્યાં છે. અખાએ આ છાપાને વ્યવસ્થાસર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તે છાપાએ નિમિત્ત મિત્ર વખતે લખાયલા હોવાથી તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનાં સાધનો તે સમયમાં હાલના જેવાં નહિ હોવાથી તેણે યુદ્ધિમાં કાંઈ વ્યવસ્થા સ્થાપી હશે પણ તેનાથી તે પ્રકટ રૂપમાં મુકાઈ નથી. અખાના અખ્યા-

સકતે આ અંગોમાં વર્ણવેલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ કરતાં નીચેના ચાર વર્ગમાં ઇષ્ટાંગો પડેલા જણાશે:—

પ્રથમ તો ૩૬ થયેલા સંપ્રદાયોના ધર્મના દોષોના ગ્રહમાંથી છૂટવા સાર તેણે કેટલાંક અંગો રચ્યાં છે. આ અંગમાલાને આપણે દોષનિવારક અંગવર્ગ કહીશું. આ વર્ગમાં—(૧) વેપનિંદા, (૨) આમડછેટ નિંદા, (૩) સ્થૂળ દોષ અંગ, (૪) પ્રપંચ અંગ, (૫) આનક અંગ, (૬) સૂક્ષ્મ દોષ અંગ, (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખળજાની અંગ, (૯) જડભક્તિ અંગ, (૧૦) સજીવભક્તિ અંગ, (૧૧) દંભભક્તિ અંગ, (૧૨) સાનદગ્ધ અંગ, (૧૩) દશવિધજાની અંગ, (૧૪) વિભ્રમ અંગ, (૧૫) કુટકજ અંગ.

બીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ ગુણુગ્રહક અંગવર્ગ આપણે આપીશું. તેમાં નીચેનાં તેર અંગોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) શુરુ અંગ, (૨) સહન અંગ, (૩) કૃતિ અંગ, (૪) દેરાગ્ય અંગ, (૫) વિચાર અંગ, (૬) ક્ષમા અંગ, (૭) તીર્થ અંગ, (૮) સ્વાતીત અંગ, (૧૦) કૃપા અંગ, (૧૧) ધીરજ અંગ, (૧૨) ભક્તિ અંગ, (૧૩) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રમેયો અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય પદાર્થો તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદક અંગવર્ગ કહીશું. તેમાં નીચેનાં ચૌદ અંગોનો અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) માયા અંગ, (૨) સૂઝ અંગ, (૩) મહાલક્ષ અંગ, (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સ્વભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૮) જીવ કૃશિર અંગ, (૯) આત્મલક્ષ અંગ, (૧૦) વેપ વિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ, (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોક્ષા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે. આ
ફલપ્રતિપાદક વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગનો
સમાવેશ થઈ શકે છે.

અખાના છપ્પા ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અખેગીતા,
અનુભવખંડ, કેવલ્યગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરુશિષ્ય
સંવાદ, તથા કેટલાક વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને સ્વર્ણતા છુટક પદોનો
સંગ્રહ છે. અખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું ભાન કરાવવા
પ્રથમના ચાર ગ્રંથો બસ છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રસાદ-
મય વાણીમાં પ્રતિપાદન જોટલું છુટક પદોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં
નથી. તત્ત્વવિદ્યાની સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાનના અનુભવમાં
જો. જ્યાં અનુભવ નથી પણ માત્ર પરાક્ષ જ્ઞાન છે ત્યાં શ્રોતાના
મન ઉપર અસર કરવાની શક્તિ નથી. અખાના સંબંધમાં વિશેષ
આલોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્મલ બ્રહ્મત્વના અનુભવનો
અંદરમાં એની ગંભીર પદ્મસ્રોતસ્વિનીના પ્રત્યેક તરંગમાં ઝળકે છે,
અને તેથી અભ્યાસકર્તા કંઈ નહિ તો હાજુબર આ સંસારના મિથ્યા-
સ્વનું તથા તેના અંતરપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની યથાર્થતાનું ભાન
સાતર ધાય છે. આ અનુભવની ખુમારી “અક્ષય લીલા” નાં પદોમાં
જોટલી સ્ફુરે છે કે તેની કેટલીક પંક્તિઓ અત્ર ટાંકવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે:-

“સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી, માયા કેરા ધામમાં;

“ધર ગયો છે ભૂલી, સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી” સંતોરે. ૧

“વધુ ખેડુ વધુ વરખડો, જઈ ગગન માંહે મોયો;

“ફાલ્યો ફુલો બહુ ફલ્યો, ત્રિલોકમાં ફાયો” સંતોરે. ૨

" પગ વિના પગ કાઢવો, વણ વાટે દીવો ખાજો;

" જે ઘર ભલું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાજો. સતોરે. ૩

" પથીલ થપને પરવરો, ધરધન જેમ ફેરો;

" જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ વિરલા વેરો. સતોરે. ૪

" ઘટ ધુંધટ લેરી રહ્યો, માયા મનથું બાધો;

" ઘટ ધુંધટ અગમો કરો, તે સાંધાં આપે લાધો. સતોરે. ૫

" અતેક ખસી ઉપરે, અક્ષર એક સૂજે;

" અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અખો એ અક્ષર ખૂજે; સતોરે. ૬

" સતોરે વડેતે નવ વડીએ, આત્મા શું અવિલંબતા;

" લહેમાં લીન થઇએ, સતોરે વહેતે નવ વડીએ.

* * * * *

અખાના રમે રામમાં જે બહારસ પ્રસરી રહ્યો છે તે એના

" અતુલવ પિંડ"ના અભ્યાસીને સહજ જણાય તેમ છે. આ અર્થ લઘુ છે, તો પણ તેનું અભ્યાસ અવર્ણનીય છે. છપ્પામાં જે અખાને આપણે અવિચારી ધર્માન્ધને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાની લેખિની અને આશ્રમની લેખિનીમાં થયો બેઠો છે. જેમ ઉત્તરરામચરિતમાં મંત્રભૂતિની પરિશ્વન પ્રણા જળકે છે તેમ આ લઘુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત ગંભીર બહુત્ત્વમાં હરેલી મતિ સ્ફુરે છે:—

" જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;

" દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા લીસે.

" ચોદિસ સળકે ચંદ, હાંડ ખડુ મનનો ભાગે;

" તેમ ભામે ભવબ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.

“વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;

“ચિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.”

અખાનાં કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદલાલિત્યાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી. પોતાની વ્યવહારપૂરતા સંસ્કાર પામેલી વાણીદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનાં તત્ત્વોને સામાન્ય મન આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ ખેંચાયલું છે. સંસારરસમાં મગ્ન જીવોના હૃદયમાં ઉઠી લાગણી થાય અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિ પ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપજે એવી માર્મિક વચનશ્રેણીનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય બોધક કવિઓમાં જણાતી નથી. આ વચનોની શ્રવણમાં એક દેહાંત અને બીજું દૃષ્ટાંતિક એને “અને” શબ્દથી જોડી, બન્નેના સમાન ધર્મોની શ્લેષદ્વારા અભિવ્યક્તિ આપો ધણી ચમત્કારક રીતે કરે છે. અજ્ઞાની જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવતો આ કવિ એક સ્થળે કહે છે કે:—

“અણ સમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખડું, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખડું.”

“પ્રકૃતિ મળે ત્યાં તે અડે, નહિં તો પાછું વાટે પડે.”

“એમ અખા સઘળો સંસાર, ઝામર ઝાળે કરે, વેપાર.”

(જીવ ધક્કર અંગ.)

અજ્ઞાન જીવ અને ઝાંખરાનું સામ્ય “વળગવામાં” રહ્યું છે, અર્થાત્ જેમ ઝાંખડું રસ્તે જતારે માણસને વળગે છે તેમ અજ્ઞાન જીવ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ સંસારના વિષયો સાથે ગુંચાય છે. જો વટેમાર્ગનું લુગડું ઝાંખરાને વળગી રહે તેવું હોય તો ઝાંખડું સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે. તેમ જીવનું અંતઃકરણ રાગદ્વેષવાળું હોય તો વિષયોના સંસ્કાર ચોંટે છે, નહિ તો વિષયરૂપ ઝાંખરાં વળગી રહેતાં નથી.

સગુણ ભક્તિ કરતાં નિર્ગુણ ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં વળી
અખે અન્યત્ર કહે છે કે:—

“પડતું સુવર્ણ ને ખીજું મન, તેનું ધોવું ધોવું ન હોય જતન.

“જે મર્મ ખાર અગ્નિને મળે, તો થાય ચાદુ મન પાણુ વળે.

“મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીત અખા આરાધ્ય.”

(સગુણ ભક્તિ અંગ.)

અહિં જેમ હલકા સોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી
પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી જ થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મન-
મોહન આગળ ધુધરી વગાડવા રૂપ સગુણ ભક્તિની લીલાથી થતી
નથી પણ નિર્ગુણ તત્ત્વના સંગ્રામી સંયમાગ્નિથી જ થાય છે, એ
ધણી સાદી અને ચમત્કારક ભાષામાં વર્ણવ્યું છે.

અખાની ઠોક, વગર સમજે ધર્મના આચાર માત્રને વૈભવી
રહેનાર મનુષ્યો પ્રતિ જળી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા
અર્થાત વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રયોગે છે. આ સાથે જણા-
વવું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણ સમજ્યું નથી.
આચાર શુદ્ધ વિચારના ફલરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના મૃત શરીર
મુલ્ય ગણવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આશ્રય છે.
આચારનું વાસ્તવ સ્વરૂપ વર્ણવતાં અખે કહે છે કે:—

“ધક્ષર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;

“મીઠાં મૌડાં માન્યાં દ્રાણ, અન્ન નોય અનમાંની રાણ,

“સોનામુળી સોનું નવ થાય, અખા આંધળાને પાશરતાં યાણું વૈધ.”

અર્થાત જે આચાર વડે દક્ષિણતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર
છે. “હાલ ચામડા” તે ધોવા માત્રમાં “આચાર” રહી નથી, એ
તો ઉપરનો “ઉપચાર” છે.

નિર્દોશિકાપણનો અખાતે અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે
 દેવચાર્યના આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાન
 સાથેના તત્ત્વવિચાર પણ નિરપયોગી છે. તત્ત્વવિચારમાં આજકાલના
 જેવું સુરજ અને નિષ્કપટ મન થવું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠ રૂપ
 ફલનો ઉદય થતો નથી. ક્ષોદ્ધયમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું
 અભિમાન પણ વિરોધી છે. જાનેના ત્યાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે:—

“ ઉઠાપણુ બોળપણુ છાંડી રહે, આડ કરે હરિમારગ બે,

“ બોળાને અમુઝની આડ, વિચક્ષણુ પડ્યો ચતુરાઈની ખાડ;

“ અખા તરવું તેને માથે ભાર, હીરા છાર બે નાખે પાર. ”

(વિભ્રમઅંગ.)

આવા “ઉઠાપણ” માં હુએલા પંડિતોના ઉદયમાં જ્ઞાન રવિનો
 પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક
 સ્થળે કહે છે કે:—

“ જ્યાં જોઈએ ત્યાં કૂડે કૂડ સામે સામાં બેઠાં ઘૂડ,

“ કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચ જ ધરે;

“ અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યાક્યાંથી થયા,

“ અખા મોટાની તો એવી જાણુ, મૂકી હીરા ઉપાડ્યો પાણુ. ”

(દુટકા અંગ.)

“ કોઈ એક ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઈ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વલા,

“ ઉત્તમ મધ્યમ બેએ વ્યસન, જેમ મધ કપુર બે ઘેરે તન;

“ સતકર્મ વિકર્મ બે એ વિકાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિરધાર. ”

(દોષ અંગ.)

તત્ત્વના ઉપદેશ પ્રતિ અખાને ખૂબ માન છે પણ તે ઉપદેશમાં
 જાણની તથા અનુભવની બંને આંખ જોઈએ એમ અખાતું માનવું

છે. આ ઉભય દષ્ટિવાળા મહાત્માનું વર્ણન કરતાં અખો કહે છે કે:—

“ પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે ગુણમાં આવે તેને કહે,

“ જે હાથે જાયે આકાશ, તે નોંહે પૃથ્વીની પાસ;

“ અખા એમ સમજ્યો તે હરિ, તેને સરખી દરી સુદરી.

* * * * *

“ નથી અચેતન મૂરત ભલી, જાની મૂરત સર્વોપરી. ”

અને એવા “ હરિ ” રૂપ થયલા તત્ત્વજ્ઞના અનુગ્રહદ્વારા
વસાગર તરાય છે:—

“ હરિ ભજતાં જોઈએ હેત પ્રીત, મટે આતુરતા સંતની રીત,

“ સદ્ગુરુનું શરણ મહેલું ખપે, હરિને કાળે મન બહુ તપે;

“ તે નર હરિને પામે નિર્વેદ, અખા એજ ભજવાનો ભેદ. ”

* * * * *

“ સદ્ગુરુ જો ઉઘાડે ખાર, અખા હરિ દીસે સંસાર. ”

(સદ્ગુરુ.)

પણ “ હરિ ” “ સદ્ગુરુ ” અને “ અંતરાત્મા ” એ ત્રણને
વાસ્તવ અભેદ વૃત્તિમાં રૂઢ થવાની જરૂર છે, અને તેથી આત્મપ્રસાદની
આવશ્યકતા અખાએ સ્વીકારી છે:—

“ સાચો અંતર્યામી ગોર, ખીજે ગુરુ બાહ્યગર મોર;

“ તેના અર્થ કેવા શોભવા, સંસારીનું મન લોભવા.

“ પણ રીધ આવે જેમ રૂપેયાવડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે. ”

(આત્મલક્ષ અં.)

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વવિદ્યાના ઉદયમંડ
વિદ્ય નાખનાર મુખ્ય દોષો (૧) વગરવિચારે ધર્મના બાહ્ય આચારને

વળગી રહેવાપણું, (૨) દાંભિક વર્તન. (૩) પાંડિત્યનું મિથ્યાભિમાન, અને (૪) શાસ્ત્ર તથા અનુભવરૂપ ચક્ષુવાળા મહાત્માના ઉપદેશ પ્રતિ અલક્ષ—એ ચાર છે. હવે આ કવિના વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સાધનો કયાં છે તે પ્રતિ લક્ષ કરીએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો અખાતે ધષ્ટ જ છે. પણ તેની સાથે નિર્ગુણ પરમાત્મનસ્તર પ્રતિની ભક્તિનો અખાતે ધણો આદર છે. જડ ભક્તિ પ્રતિ અખાતે મોહ નથી, કેમકે તેના સમયમાં તે ભક્તિનાં માઠાં પરિણામ આવેલાં તેણે અલબ્ધ્યાં છે. સગુણ સાકાર પરમેશ્વરની ભક્તિ નિર્ગુણ તત્ત્વની ઉપાસનામાં ઉપકારક છે. પણ તે સદ્વિચારયુક્ત હોય તો જ, નહિ તો તે જડતાની જ ઉત્પાદક થાય છે, તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના પ્રતિ પ્રીતિ બંધાતી નથી અને તેથી જ અખો કહે છે કે:—

“ પ્રીછાને હરિ ભક્તિ આદરે, તો અંત્યે પડે સહુ વરે.

“ હું તે કોણુ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી ગ્રહુ જઈ હસ્ત;

“ એમ જાણી જાપે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોણી જાન.”

* * * * *

“સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહોએ વ્યક્તિ.”

અર્થાત પરમાત્માના તથા પોતાના વાસ્તવ અભેદને વિચારદ્વારા જાણી પરમ તત્ત્વ પ્રતિ પરમ પ્રીતિના પ્રવાહને ચક્રાવરો એ જ સાત્ય ભક્તિ છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પણ આ જ પ્રકારની ભક્તિને ધષ્ટિ ગણી છે:—

આત્મરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ।

સ્વસ્ત્રરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ॥

(વિવેકચૂડામણિ)

જ્યાં સેવ્યસેવકના લેહભાવથી ભજન થાય છે ત્યાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી, તે સમર્થાદ પ્રેમ છે, અને તેની સાથે તે સ્વાભાવિક નથી પણ નૈમિત્તિક છે; અને નૈમિત્તિક પ્રેમ નિમિત્તનો ભંગ થયે નિવૃત્ત થાય છે. પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, અને આત્મા સર્વ પ્રેમનો આધાર છે, માટે તેના પ્રતિનો પ્રેમ સ્વાભાવિક ગર્ભિરૂપ છે, અને તે વિચારના ઉદય પછી અપ્રતિબંધપણે વહે છે.

જે તત્ત્વને જાણી તેના પ્રતિ પ્રીતિનો પ્રવાહ ચલાવવાનું અખ્યાએ ઇષ્ટ ગણ્યું છે તે તત્ત્વનું સ્વરૂપ અખ્યાએ કેવું બાંધ્યું છે તે અખ્યાના અભ્યાસીએ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. આ તત્ત્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તેના વડે પ્રપંચની સત્તાસ્ફૂર્તિ છે.

“ પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યાડું ધામ,

“ તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયિ તે નિરધાર;

“ અખે રામ ઓળખીએ તેહ, ઉદર આભ્યંતર નાવે જોહ,

* * * *

“ પ્રપંચ પાર પરમેશ્વર રહે, કો ગુણના કૃતને સાચાં કહે.”

વળી આ પરમેશ્વરરૂપ તત્ત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી કેમકે તે સાધકનાં અંતરાત્મારૂપ છે:—

“ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કાષ્ઠ ન મરશો મથી,”

* * * *

“ પરબ્રહ્મ જોવાને મન, બહુ ભાતનાં કરે જતન;

“ પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષુ, દેખણહાર પુતળી છે મુખ્ય,

“ દરપણ માંડી જોવા જાય, તે અખ્યા નિજ હાથ પ્રાપ્ત ”

આ તત્ત્વ સર્વત્ર સભર ભરેલું છે અર્થાત્ સર્વવ્યાપક છતાં ન્યૂનાધિક નથી:—

“ જ્ઞાન સ્વપંચ ગોપ્રાણુ જોય, રામ થકી અંજગો નહિ કાચ,

“ તત્ત્વ એક તે ચેતન એક, નામ રૂપ શુણુ કર્મ અનેક;

“ આપે અખા ચલાવે ખેલ, એમ સમજતાં પડે ઉકેલ,

“ ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણુ, નીચ તે નોહો નીચ નિર્વાણુ.

“ ઉંચમાં રામ ખમણો નથી ભર્યો, નીચ પીડ ઠાલો નથી કર્યો,

“ કહે અખા સપનામાં ખડ્યો, જેમ છે તેમ જોઈ નવ શક્યો. ”

આ સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વ એક જ છે:—

“ અખા એ મોટો ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત. ’

સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, ચેતન્યધન મનવાણી આદિથી અગોચર, સર્વના અંતર્યામીરૂપ હોવાથી પરમ પ્રેમના પાત્રરૂપ અને સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વની અભેદભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ પોતાની ચાનક લાગે એવી સરલ ભાષાવડે ગુર્જર પ્રજાને પ્રમોદી છે. અખાના સિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનો, જ્ઞાનનો અને વૈરાગ્યનો સદા સર્વદા અવિરોધ છે. સ્વરૂપના અજ્ઞાનને વશ વર્તનારા તથા સંપ્રદાયના સંકુચિત ધર્મોમાં શાસ્ત્રનું સમગ્ર રહસ્ય માનનારા દુરાગ્રહી પુરુષોએ આ ત્રણ સાધનોના વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય જુદિવાળાને સુમાર્ગે વહન થવામાં ઘણા પ્રતિબંધો ઉપજાવ્યા છે. સંસારના સ્ત્રી પુત્રાદિ વિષયો પ્રતિનો મોહ દૂરથી વિના, સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ પ્રતિ અખંડ પ્રીતિનો પ્રવાહ વહેવો સંભવતો નથી. વળી પ્રભુના વાસ્તવ સ્વરૂપને સામાન્યતઃ જાણ્યા વિના પ્રીતિના અંકુરો ફૂટતા નથી. આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે અને તેથી અખો કહે છે કે:—

“ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ:

“ તેને અખણ્યો કહે જુજવા, સમજુને તે એક જ હુવા. ”

“ અનુભવતાં જાણી જે ભેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અખો નિર્વેદ,

“ જગત ભાવ-રહેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ થયો.

“ જ્યાં જીવે હરિ દષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરોડે ચડે,

“ દૈતભાવ અખો જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ થયું. ”

આ ત્રણ સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થયા પછી જ્યારે જ્યારે ભેદની પ્રતીતિ ઉત્થાનજનક સંસ્કારથી થાય ત્યારે ભેદમાં અસત્યપણાના ભાન સાથે પરમાત્માના યશોગાન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિને જ સેવવાનું અખોએ યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“ અહંકૃતિ ત્યજી સ્મરણ કરો, મન કમ વચન હરિ વડે આદરો,

“ ગેવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ,

“ અહંતે અણુછતા ન થયા, છતા ધણીથી છેટા રહ્યા. ”

અર્થાત “ બ્રહ્મૈવ સુન્ બ્રહ્માપ્યેતિ. ” એ શ્રુતિપ્રોક્ત ન્યાયે

“ હરિના છો ને હરિના થાઓ ”—એમાં જ જીવનનું રહસ્ય છે.

આ સાધનત્રયો-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—માંના જ્ઞાન અથવા સંધિયારૂપ સાધનને અખો પોતાની ગામઠી પરિભાષામાં “ સુઝ ” કહે છે. આ “ સુઝ ” ને અખો સહજ સાધન પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, હૃદય તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા “ સુઝ ” સહજ પ્રકટે છે. આ સહજ સાધનના પ્રભાવથી જગદાકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા થાય છે અને “ હરિન્નિવ જગજ્જગનેવ હરિ:”—અથવા અખાના શબ્દોમાં કહીએ તો “ સભર ભરાઇ રહ્યો છે નાથ, હિંડતાં લાગે હરિને હાથ ”—એ પ્રકારની નિરાવરણ દષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. “ સુઝ ” જેમાં પરાવાયકી નથી એવાં કેવલ હૃદયોગાદિનાં સાધનો દૈવત્યને પ્રકટ કરતાં નથી પણ તેની

સાધનરૂપ ધેનુને સિદ્ધિની જગાઈ લાગે છે. અખ્યા એક સ્થળે કહે છે કે—

“ ઉન્મત્ત મનને યોગ સાધવો, જો કર્મ ઓધ કરે નહિ નવો,

“ જેમ છૂટી ધેનુ મારતી કરે, અધારે બાધે ટેવ વિસરે;

“ અખ્યા તે બાણી ક્યો ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિ લાગી જગાય. ”

સારાંશ, અખ્યા ૧ અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગનાં સાધનો ઉન્મત્ત મનને વશ કરી પરમાત્મપ્રવણ કરવા અર્થે છે છતાં તે આશયને કારે મુકી આણુમાદિ સિદ્ધિ પ્રતિ હવ આકર્ષાઈ પુનઃ મનને ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ વિચારમાં ઘણું ગાંભીર્ય સમાયલું છે. પરમાત્મામાં પુનઃ પુનઃ રમણ કરનાર હવાત્માને દૈવત્વસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યાદિ ગુણુ ધર્મોની તેના ચિત્તસત્ત્વમાં અનુવૃત્તિ પ્રયત્ન વિના થયલી હોય છે અને પરેચ્છા-પ્રારબ્ધના બલથી તથા લોકસંસહાર્થ પ્રસંગે તેની અભિવ્યક્તિ અધિકારી જનેને થાય છે. પણ એટલા માત્રથી ઉલટો નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલે કે ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ દૈવત્વની અનુમાપક નથી, જ્યાં જ્યાં વાસ્તવ દૈવત્વ છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ઉદ્ભૂત અથવા અનુદ્ભૂત દેશમાં હોય છે અને અનુદ્ભૂત હોય તો પ્રકૃતિના સિદ્ધ-નિયમાનુસાર પ્રસંગે પ્રકટ પણ થાય છે, પણ જ્યાં જ્યાં ઐશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં દૈવત્વ હોવું જ જોઈએ એ વ્યાપ્તિ સત્ય નથી. દૈવત્વ એ વસ્તુ-સ્થિતિ છે અને ઐશ્વર્ય એ માયિક સ્થિતિ છે એ વાર્તા ઘણા વિદ્વાન પુરુષો પણ વિસરે છે. દૈવત્વનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જે ચિત્તસત્ત્વમાં તેનો ઉદય થયો તે ચિત્તસત્ત્વમાં માયાના વિશુદ્ધ ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોના અનુભવ થાય છે, પણ તે ઉત્થાન દેશમાં દૈવતા પ્રતિભાસ કળે જ, અદ્વૈતનિશાના પ્રસંગે નહિ. જ્યાં અમુક ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરવાનું

કહેવામાં આવે છે. ત્યાં યથાર્થ અદ્વૈતનિકા નથી જ. પ્રયત્ન વડે અમુક ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવવી અને અલંકારવત્ સર્વ ઐશ્વર્યની અનુવૃત્તિ રહેવી એ એ સ્થિતિઓમાં મોટો ભેદ છે. જ્યાં યથાર્થ ઐશ્વર્યની દૈવશ્યના દ્રલક્ષ્યે અનુવૃત્તિ હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ ઠંઠ ધર્મેનો આત્મા સાથે અભેદારોપ હોતો નથી. જ્યાં સાધક દક્ષાતું અવાન્તર ઐશ્વર્ય હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ ઠંઠ ધર્મેનો આરોપ આત્મા સાથે હોય છે અને તેથી કદાચ તેવું ઐશ્વર્ય અમુકમાં હોય તો તેથી તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરવું એ જાંતિ છે. સિદ્ધિની બગાઈ લાગેલા ધણા સાધકો આપણે જોઈએ છીએ, અને એક પક્ષે જેમ દુઃખમાં સડ્યાં કરતા અને રાગદ્વેષાદિ ઠંઠનો આત્મા વિષે આરોપ કરી પોતે સુખી કે દુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનતા હતાં મિથ્યા વેદાંતના આડંબરમાં અન્યને પોતે મુક્ત છે એવું ભાન કરાવનાર દાંભિક વેદાંતિઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો વાસ્તવ અભેદ કેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારકારા નિર્ણય ક્યાં વિના યોગ-શાસ્ત્રના યંત્રનિયમાદિ ઉત્તમ સાધનોનું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ દૈવશ્યનું ઠાર ઉઘડ્યું છે એવું માનનારા અવિવેકી યોગીઓ પણ ધણા છે. આ ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અખાના અભિપ્રાયમાં “ સુઝ ” વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની બગાઈ લાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેના પ્રતિ જેવે અખાતો કટાક્ષ છે તેવી રીતે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપના અસાધ્ય વેલવના આંતર ભાન વિનાના શુષ્કમાની તથા માનદગ્ધ પ્રતિ અખાતી તેવી જ મોટ છે.—

- “ સુકું જ્ઞાન અને વ્યંદન મૂળ, કરખી ધન કૃતરતું પૂજ,
 “ એ ચારથી અર્થ ન થાય, સામું એજ ઉઘાડે કાય;
 “ અખા અમલ ત્રિન હાકમ જશે, કથ્યું જ્ઞાન પણ હરિ નવ વશે

*

*

*

*

*

- “ શુષ્ક જ્ઞાની નીરસ હોય રહે, વાણી જાણી લૂપું વદે,
 “ દીસે નહિ તે સર્વાવાસ, ચેતન જાણી નોય ઉઘાસ;
 “ એ લક્ષણ શુષ્ક જ્ઞાની તાણું, જ્ઞાનદગ્ધ અખા હવે ભણું,
 “ જ્ઞાનદગ્ધ હોયે અધ જાણ્યો, સંત સમાગમે રહે તે મળ્યો,
 “ ખાણ કર્મે ઝલાણી મત્ય, માંહે આપોયું હંતા સત્ય,
 “ અનુભવ અંદર ન ફૂટે ત્યાંહાં, જેમાં અખા દહે છે સ્પૃહા.”

અખાના હૃદયમાં તત્ત્વવિચારની કેટલી ઊંડી છાપ હતી તે જણાવવા નીચેની કડીઓ ખસ થશે:—

- “ જોગ ધ્યાન તપ તીરથ ત્યાગ, ભક્તિ કર્મ ને વૃક્ષ વૈરાગ્ય;
 “ વિપ્રય વૃત્તિ નાનાવિધ જોગ, ચાશ્યો જાય છે ચેતન જોગ,
 “ અખા સર્વ સ્વામીના રંગ, સદા સર્વદા આપ અભંગ,

*

*

*

*

*

- “ સકલ ચરણ શિરકર અવયવ, સકલ શબ્દ બોલે જે દેવ;
 “ તેમાં ઉગી નીકળ્યું સફ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાંધે જાહુ.
 “ કેમ કહું કે કાળે અવતાર, જે તે વડે ચાલે સંસાર;
 “ કદળા થાંભ ઘણા પડવળે, વચમાંથી હુળો નિકળે.
 “ જગત કાતરો કેળ મહાભૂત, જેવડે રંભા તે અદ્ભૂત;
 “ અખા અરખી ઉગ્યો જોષ, પૂર્વપક્ષ ન કરશે કોષ.

*

*

*

*

“વેલ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કીરણ ન દિસે જ્ઞાન;
 “પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિદ ન દિસે દિસે અંગ.
 “અખા દેખણ હારે દૈત, ઢગતે રહે તે સ્વચ્છીતનું,”

“ચિદ અણુવ કેરા ગુહગુહા, ઉપજે ખપે નદભાવે સદા,
 “અસ્તિ નાસ્તિ એની ન કેવાય, નર છાયા જેમ સાથે બાય;
 “ગુરજ ધામ કહેવાને એ, એમ જીવ શિવ અખા જોમ હો.
 “જેલ ભરાઈ એકો જન, હુંજ ઘણી એમ માને મન,
 “કાળ સદા ખેડે સારથી, એકો ફરે અપિનાશી રથી.”

“મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે ગગનચંદ નાવિવેજલ વિષ,
 “વસે કહારિ તરંગે ગુહગુહા, ચિદ વિકાર ધંડુને નહિ કદા;
 “એમ પરમાત્મા જાણે પિંડ, તે પરમાત્મા તારક સુખંડય.”

“નિરાધાર નાટક અટપડું, સ્વતઃસિદ્ધ દિસે સામડું,
 “ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય રહેજે થાય, પ્રવાહ તણી પેરે ચાલ્યું બાય;
 “તેમાં આચાર્ય કીધી યુક્તિ, કદાચો બંધ ને માની મુક્તિ.”

અત્ર પહેલી કડીમાં ચૈતન્યધન પરમાત્માને એક અર્થે યોગીના ઉપમા આપી આ સંસાર એ એક વિલક્ષણ યોગીના ભારા સાવતી હોય એવું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. બીજીમાં વિરાટ આત્માનું અપૂર્વ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન છે. ત્રીજીમાં દૈતવ્રમની ઉપર પ્રતીતિ અને અદૈત તત્ત્વનું ગુપ્ત અવસ્થાન દર્શાવે પરંપરાથી આગેદુંબ વચ્ચે વ્યું છે. ચોથીમાં, પાંચમીમાં અને છઠ્ઠીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, અને વસ્તુનું અદ્વિતીયત્વ કેવી રીતે છે તેનું

વેદાંતશાસ્ત્રની રસિક પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાતમીમાં પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને બંધ-મોક્ષની કલ્પના કેવી રીતે ઊભી થઈ છે તે બતાવ્યું છે.

અદ્વૈત તત્ત્વના અનુભવ સારૂ અખાએ દદિસૃષ્ટિવાદની પ્રક્રિયા સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કરતાં વધારે પસંદ કરી છે. અદ્વૈતનો શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય કર્યા પછી દ્વૈતપ્રતિભાસ અદ્વૈતમાં શી રીતે થયો એનો વ્યાવહારિક નિશ્ચય કરવા વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે. એ સર્વ પ્રક્રિયાઓમાં માયાવાદ અનુસ્યૂત છે, તોપણ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ વિશ્વસૃષ્ટિ પરમેશ્વરના માયિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તે જીવની દષ્ટિના વિપ્રય રૂપ થાય છે. આ વિચારને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કહે છે. અન્ય વિચારકોનું એમ માનવું છે કે જીવની દષ્ટિથી જ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવના જ આ ભેદમય સંસારને પ્રકટ કરે છે. અને દદિસૃષ્ટિવાદ કહે છે. અખાએ આ વિચારને સ્વરૂપ-નિર્ણયમાં વધારે ઉપયોગી ગણ્યો જણાય છે:—

“ જમત નામ જગદીશજ તણું, જોયામાં કારણ છે ધણું,

“ ચિત્ત સહિત જોતાં તો જગત, ચિત્ત રહિત હરિ છે વ્યક્ત;

“ શાર્દૂલ સુત માતાને મળે, અન્ય અખા રિપુ જાણી પળે.

“ મોહું વૈશુદ્ધ્ય ચિત્તનું પડ્યું, વસ્તુ વિષે દ્વૈતપડ ચડ્યું,

“ પડે ભાત નાનાવિધ તણી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અંત્ય ધણી;

“ માદક પુરૂષને ઘેલો કરે, સ્વસ્વરૂપ અખા તેને વિસરે.

“ ચિત્ત ક્ષમતે નિશ્ચળ મન થાય, નિશ્ચળ મન તે શિવ સદાય,

“ શિવ તણે પદ દ્વૈત જ નથી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અણુછતી;

“ ચિત્ત કલ્પિત અખા અવતાર, એ મતશાસ્ત્ર તણો નિરધાર.”

અખાના કાવ્યગત સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મમાં પ્રતિપાદન કર્યા પછી તે કવિની અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાનું આ વાર્તિકમાં આપી રહે છે. અખો કેટલાક અંશમાં એક અદ્વિતીય મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ છે. એનું બહુશ્રુતપણું અન્ય ભક્ત તથા શાંતી કવિઓમાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જે સરળ ભાષામાં એ ઉતારવા સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ હાર ખાઈ ગયા છે. અખામાં રહેલા આ ગુણો પ્રતિ બહુમાન દર્શાવ્યા છતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેનામાં ધીરાની કલ્પનાશક્તિ નથી, તથા યોગમાર્ગના અણુસાર ભાગ્યે જ જણાય છે. પ્રીતમની પેઠે તેનામાં શાંત તથા શૃંગાર એ ઉભય રસની નિષ્પત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અખો ધણે પ્રસન્ને શુષ્ક કવિ લાગે છે. પ્રીતમ શાંત અને તેની સાથે રસિક કવિ છે. પ્રીતમમાં તેના નામ પ્રમાણે ભાષાનું માધુર્ય અદ્દશુત છે. નીચેની પ્રીતમની પંક્તિઓની મધુરતા નથી અખામાં, નથી ભોજમાં, અને નથી નિષ્કુજાનંદમાં:—

“ અશાહે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,

“ હરિ હરિ સઘળે થઈ રહ્યું, થાવર જંગમ ભંત;

“ ચિત આતક રંગે રટે, ખોલે મન મોર,

“ જ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય અહ્લના, ઉગતા અંકુર.

“ સુખસાગર સહેજે ઉછળ્યો, સરિતા શુભ સાર,

“ અહ્લ નિરંતર જંગમયા, કોઈ પામે ન પાર;

“ માણે મત્સ્ય મગન થઈ, મરણવા સંત,

“ પ્રીતમ પલક ન્યારા નહિ, રસિઆ રસવંત. ”

(જ્ઞાનભાસ.)

જલ્લાલિત્ય નેટલું પ્રીતમમાં તથા ધીરામાં છે તેટલું અખામાં નથી. પ્રીતમ શાંત તથા સુંગાર રસમાં સરખી શક્તિ પ્રકટ કરવા જાય છે, પણ સુંગારની છાયા તેના શાંત રસમાં પણ પ્રવેશે છે. પ્રીતમમાં આને ભક્તિનું સમાન બળ છે. અખામાં વિચારનું પ્રાધાન્ય છે.

ભોજનમાં મર્મ વાણી જળ્યરી છે, અને ધણે પ્રસંગે કઠોર છે. અખાના સાળખ્યા રસભર્યા છે. વિષયી જનને ભોજન પ્રતિ એકવાર લાંબ્યા પછી ઉપેક્ષા થાય છે. ચામુક વાગ્યા છતાં પુનઃ અખાને સાંચવાનું મન થાય છે. ભોજને એક સાદો નિષ્કપટી પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, અખો એક વિચારશીલ અને ચતુર કવિ છે.

નરસિંહ મહેતામાં અનુભવબલ અખા કરતાં વધારે છે. નિર્દોષ ભક્તિથી રસખસ કરેલા એ આદિકવિ જેવી કુશળતા અખામાં નથી. નરસિંહ મહેતાની દષ્ટિમાં ધર્મચરણનામાં સર્વસાર છે, અખાની દષ્ટિમાં વિચારથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં રહસ્ય છે. બન્નેને અદ્વૈત-નિષ્ઠા ધષ્ટ છે. નરસિંહ અને પ્રીતમ માયાનું બળ શમાવવામાં પરમેશ્વરના અનુગ્રહને ધન્ય છે. અખો સ્વાશ્રયી છે અને પરમેશ્વરને આરંભથી જ અદ્વૈતભાવે યજે છે. અખામાં જ્ઞાનની કાંઈક ખુમારી છે:—

“પરત્પર બ્રહ્મ પદટ થયા, ગુણ દોષો તે દિનના ગયા,

“અચ્યુત આત્માનું એ એધાણુ, ચચ્યું ન ચાવે અખો અબળુ;

“જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે પ્રીછશે.

* * * * *

“વાંકડંવસમું બાણું ત્યાં હરી, હું તો મારે ખેડો હરી,

“ભલા ગૃહસ્થને વારે ગાય, એમ આપ સોંચું હરિમાંય;

“છીંહું ખાળતાં લાધી ખાળ, હવે અખો કર ઝાકમ ઝાળ.”

આ પ્રમાણે આપણે અખાના કાવ્યમાંથી તરી આવતી તેની આધ્યાત્મિક મૂર્તિને નમન કરી આ આત્મસંસ્કારજનક વાર્તિકને સમાપ્ત કરીશું.

જલાલપુર

ન. કે. મહેતા

૩.

મીરાંબાઈ.

પારસી, મુસલમાન, ગાયકવાડ સરકાર, ઇંગ્લેન્ડ સરકાર, ગૌસ્વા-
મીજના બાલ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક: પરમુલકવાસી એવાં
અનેક મહાત્મ્ય આપણા ગુજરાતના ઉદ્ધાર અર્થે આપણામાં આવી
વસ્ત્યા છે: પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે ન્યાતનાં સીમાબંધન અવગણી
સકલ ગુજરાતીના ગૃહદ્વારમાં પ્રવેશી દેવસેવાને ઓરડે તો
એક જ પરતૌમતું પુષ્પ પરિમલ સ્ફુરી રહ્યું છે, અને તે મેવાડનાં
મહારાણી મીરાંબાઈ. આજ એમની જીવનકથા જોઈએ.

સકલ ભારતનો ઇતિહાસ આજે અક્ષરે લખાયેલ છે: નિઃસંશયની
શોધનાદ્યથી છપાવાની હજી વાર છે મૂર્યવંશનાં મહારાણીજીની કથા
એ ઇતિહાસનું જ એક પ્રકરણ છે: એટલે એના અક્ષર પંજુ સુવર્ણના
જતાં આજી જ છે.

ટોડ સાહેબનું રાજસ્થાન, ભક્તમાલા, ખાસુ કીરતપ્રસાદનો
લેખ, દયારામભાઈનું મીરાંચરિત્રનું પદ, મીરાંબાઈનાં પોતાનાં કેટલાંક
પદ, ભક્તોની દન્તકથાઓ, નર્મદના કેટલાક લેખ : એ સહ આ સુંદર
સુંદરીજીવન જાણવાનાં સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ
શામળદાસજી મેવાડના ઇતિહાસનું સંશોધન કરતા—ક્યું છે: તેનો
ચોડોડ ભાગ ખાનગી રીતે છપાયો છે. શામળદાસજીની શોધને આધારે
આપણી વાચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં એક મહત્ત્વની છુટનોટ પાંચમી
ચોપડીમાં છે. ચાંલતા વર્ષના મે માસની ૨૩મી તારીખના મુગ્ધ
અમાચાર પવનમાં જોધપુરનો રાડોડવંશનાં રાજવંશી કવિ મીરાંબાઈ

ઉપર એક ઐતિહાસિક શોધનવાળો સારો લેખ છે. તે પણ ઉપલી કુટુંબનો સમર્થક છે. આ સૌ મીરાંબાઈની જીવનકથાનાં સાહિત્યો છે: ચોડાં છે છતાં સકલ વિસંવાદી છે. વર્તમાન કે કાલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કથશે ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથા વિસંવાદ વિરમશે. આપણે અને જીવન સાંભળીએ અને મેવાડની જાહેજલાલી મત્સ્યના તેજમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં સુધી મત ઉચ્ચારતા થોભીશું.

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસંદેહ વાતો આટલી છે:—

૧. જોધપુરના બાયાત મેડતાના રાઠોડ વંશમાં તહેમનો જન્મ હતો.

૨. ચીતોડગઢના સૂર્યવંશમાં તહેમનું લગ્ન થયું હતું.

૩. મીરાંને પતિનું સુખ ન હતું.

૪. મ્હશુરકુલ તરફથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તબવવા તહેમને પજવણાં થતાં.

૫. વૃંદાવન અને દારિકા, શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ અને ઉત્તરચરિત્ર-લીલાની જૂમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ઐતિહાસના પડદા ઉપડે નહીં ત્હાં સુધી અન્ય સહ વિતંડા-વાદ જેવું જ છે.

મીરાંબાઈની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્ત-તાના આકાશમાંથી એ શુક્રમાલા કહારે ઉગી કે અનન્તતા પાછળ કહારે તે આથમી તે આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાંથી ગુર્જર-રાષ્ટ્રે આવી, મીરાંબાઈ ગાઘ ગયાં છે એટલું આપણે જાણીએ છીએ. બાલુ કીરતપ્રસાદ કહે છે કે મીરાંબાઈનો જન્મ સંવત ૧૪૭૫ માં થયો હતો અને મુઘલ સમ્રાટના લેખક લખે છે કે મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ માં થયું. એ રીતે મીરાંબાઈને લેખકો ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય

આપે છે: જે મીરાંબાઈના એક પદ સાથે સરખાવવા જેવું છે:-

“ એસી દૂંડી સી જીંદગીમેં ક્યા માગું ?

ક્યા માગું ? રે મેં ક્યા માગું ?

એસી દૂંડી સી જીંદગીમેં ક્યા માગું ? ”

આજ ગોકુલઅષ્ટમી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે: મીરાં પરમ કૃષ્ણમક્ત હતાં, તેથી આજની તિથિ મીરાંજયન્તી માટે નીમવામાં આવી છે.

મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દયારામભાઈની સાથે લોકવાયકા ગાય છે કે:

જયમલ રાડોડની દીકરી રે સુણો મીડતા એવું ધામ;

રૂપગુણ કોઇ સમોવડ નહીં, રૂંડે ધર્યું મીરાંબાઈ નામ.

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

નવું સંશોધન આવું છે: રાડોડવંશી રાવ જોધાજીએ સંવત ૧૫૧૫ માં જોધપુર વસાવ્યું. તે જોધાણનાથના ન્હાના કુંવરોમાંથી કુમાર વીદ્યાજીએ ઉતરે રેતીના પગથારમાં બીજાને સ્થાપ્યું અને કુમાર હુદાજીએ સંવત ૧૫૬૮ માં પુરાણા મેડતાનગરનો ઉદ્ધાર કર્યો. રાવ હુદાજીના મોટા પુત્ર વીરમજીના કુંવર તે ભક્તવીર જયમલ અને ન્હાના કુમાર રત્નસિંહની કુંવરી તે ભક્તવીરાંગના મહારાણી મીરાંબાઈ. મેડતા કરતો વીશ ગાકિનો પ્રાન્ત હજી મીરાંબાઈના દેશ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી શોધ પ્રમાણે કુમાર જયમલ અને કુમારી મીરાં શાકાહારીનાં પુત્રપુત્રી હોઈ બાપજીદેન થાય. સુંબઘ સમાચારમાં આપેલી વર્ણવણિ આમ છે:

સાવ સુબલ

સાવ રીડમલ.

સાવ જોધાલ.

સાવ સુબલ
(જોધપુર)કુમાર વીકાલ
(બીકાનેર)કુમાર હુદાલ
(મેડતા)

વીરમલ

રત્નસિંહ

જયમલ

મીરાંયાદ

પ્રમાત્રીયાં ગાનાર મીરાંનો જન્મ કુકડી ગામમાં થયેલો કહેવાય છે. બાલ વયમાં જ મીરાં નમાયાં થયાં હતાં. અને પછી દાદા હુદાળને દરબાર રહેતાં. મુગર્ધ સમાચારમાંના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે: “મેડતામાં ચતુરભુજનું પ્રખ્યાત મંદિર સાવ હુદાળનું સ્થાપેલું હમણાં સુધી મોળુદ છે...મીરાંયાદને પણ અચપલુથી શ્રી ગિરધરલાલજી ઉપર સ્મેદ હતો.....ગિરધરલાલજી શ્રી કૃષ્ણનાં સેકડો નામોમાંનું એક નામ છે...મેડતાના મંદિરની મૂર્તિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ડાંગા હાથમાં પ્હાડ લઈ હમેલા છે. અને જમણા હાથમાં વાંસળી છે.” નમાયી દીકરીને દાદા લાડલકાવે અને દાદાના ભજન-

હીરનમાં દીકરી સાથે રહે અને સંસ્કાર પામે તે સ્વાભાવિક જ છે.

દયારામબાઈ મીરાંચરિત્રમાં ગાય છે કે :

“ જોશીએ લાંચી જન્મોતરીરે હેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ;

વરશે વિશ્વંભરનાથને, કરશે મન્દકુવર શું નેહ;

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.”

ભક્તમાલામાં કથા છે કે મીરાં નહાનપણમાં હરિની માટીની મૂર્તિ રચતાં અને રાધાંમધવનો વિવાહ રમતાં. મીરાંબાઈનું એક પદ છે :

“ કાલ્યે પરણાવશું ગોપી, કુંવરને કાલ્યે પરણાવશું ગોપી,

કહાનવર મહારો ઘોડે ચહકશે, માથે મુગટ આરોપી: કુંવરને.

રાધિકા જન્ધારે મન્દિર પધારશે, મન્દિર રૂદેશે ઓપી: કુંવરને.

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર લીલા વાઘા ને પીળા ટોપી: કુંવર.”

લગ્નની વેદીપ્રભાથી મન્દિર ઓપી રહે છે એ મીરાંથી અજાણ્યું ન હતું; પ્રેમની કટારીના ધાવ, પ્રેમ તણી અજલાને અન્તર ગેયની ગોળી વાગે છે એ મીરાં જાણતાં એવું યોદ્ધાં જ જાણતાં હશે. પણ મીરાંને પાર્થિવથી તમિ ન હતી. વિધિના લેખ પણ એવા પડેલા કે મીરાં સંસારમાં સ્વામીસુખથી અજાણાં રહે. મીરાં પોતે ગાય છે કે :

“ કાલ્યે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી, જેમ એએ તેમ તેમની,

મહમે લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ ચીતોડનાં મહારાણી થવે મીરાંનું મન માનવું નહોતું. “મીરાંમન મોહન શું માન્યું” હતું. ત્રિલોકનાથનાં મહારાણી થયાં હેમની ઇચ્છા હતી અને એ પદ પામ્યાં પણ અરો-

મેવાડમાં મીરાંનો સંપ્રદાય ચાલે છેઃ કૃષ્ણમીરાંની મૂર્તિઓ સાથે પૂજાય છે. રાધાનું પદ આમ મીરાંએ કંઈક છીનવી લીધું છે. મીરાંનો લગ્નપ્રસંગ તપાસતાં આ વાતો વીસરવા જેવી નથી.

દયારામભાઈ ગાય છેઃ

“ ઉઘોતપુરના રાણો રાજ્યો રે તે સાથે કરી છે સગાઈઃ

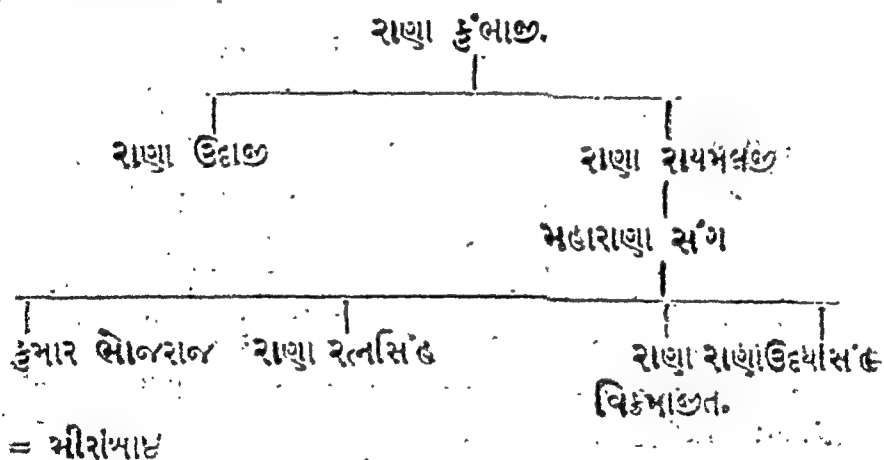
પરણાવીને વળાવ્યાં સાસરે કંઈ લોકિક રીતે મીરાંયાઈઃ

મીરાંમન મોહન યું માન્યું. ”

કરનલ રોડ અને દંતકથા મીરાંયાઈને વિક્રમવન્તા રાણા કુંભાનાં મહારાણી કહે છે. કુંભા રાણાજી વીરમણિ હતા. તેમની સમશેરની ઝલક માળવા અને ગુજરાતના સુલતાનોની આંખોમાં અંજલિ હતી. રાણા કુંભાજી રસિક હતા. રોડ સાહેબ કહે છે કે જ્યદેવના ગીતગોવિંદ ઉપર એમણે દીકા લખી છે. કુંભારાણાએ ચણાવેલો સુંદર આરસનો કીર્તિસ્થંભ ચિતોડની વિકાળ ભમ્મરને ઢલ શણગારે છે. મીરાંયાઈના જેવા ભરપૂર હૃદયને એવા પૌરુષ પ્રશસ્ત રાણાજી ભરથાર તરીકે આપવામાં લોકસમૂહે મણિને કુંદનને જ ખોળે મૂક્યું છે. પણ નવી શોધોને બીજું જ કહેવાનું છે.

એમ સાંમળ્યું છે કે કવિરાજ શામલદાસજીના સંશોધનમાં મેવાડના ઇતિહાસની એવી કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે જે તે સૌ પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એમ નથી. છતાં દેશ પરદેશમાં કેટલીક વાતો પવન લઈ ગયો છે. “ મારવાડ અને મેવાડ જ્યાં મીરાંયાઈએ પોતાનાં આયુષ્યનો ” પ્રથમ “ ભાગ ગુજર્યો હતો ત્યાં અનેક શોધખોળ કર્યા પછી મીરાંયાઈ સંબંધી જે હકીકત મળે છે તે “ મુઘલ સમ્રાટશાહના શોધક લેખક નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમલ અને રાણા રાયમલજીના પુત્ર મહારાણા સંગ, જે મુગલ મહારાજ્યના સ્થાપક, ચિત્રવિચિત્ર-હવનશાળી ખાખરની સ્થાપના હિન્દુ સેના દોરી ગયા હતા. સાંગા-રાણાના બેટા કુમાર ભોજરાજ સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભા રાણાનાં ત્રીજા પટેડીએ કુલવંધુ થાય અને વીરભટ્ટ રણધીર પ્રતાપસિંહનાં કાકી થાય. વંશ-વળી આમ છે :

મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

કુંભાના રાવની કુંવરી દોડીની કથા કાકીઆવાડમાં જાણીતી છે કે કૃષ્ણગોપની જાંસી લેને ડસી ગઈ હતી અને હરિભક્તનો લેને દાર લાગ્યો હતો. તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં ત્યારે કુંવરી સાધુડીનો વેશ લઈ ચાલી નીકળી અને દારિદ્ર્યમાં નંદા રહી મીરાંબાઈએ પણ લગ્ન વેળા પરણવા ના પાડ્યાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથી જ તેમની સાસરીઆ

સાથેના સંબંધ કયવાતો જ હતો. રાજકુલનાં વરકન્યા દેવીને દેવા
ચંદ્રામણાં ત્યાંનાં; 'રાણે પારવતીજ પૂજ્યાં,' પણ મીરાંનું મસ્તક
જ નમ્યું.

સાચું કહે : સાંભાળ્ય વધે, વહુ ! નમો શક્તિને પાંચ,
મીરાં કહે : મસ્તક નહીં નમો વિના શ્રી શિરવંશર રાય,
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

સાચુને રીસ ચહી કે વહુ આજથી જ વડિલનાં સામું બોલી
અને રાણાજીને શીયામણ દીધી કે 'ન્યાં રચાવો એનું ધામ.'

એવું સુણીને મીરાં મગ્ન થયાં રે, ભલું થયું ભાગ્યો જાનળ;
સાધુની સંગે દીનરેન નિર્ગમ્યું સુખે, સેવીયું શાક્યું ગોપાળ :
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

લગ્નજીવનને પહેલે જ પગલે આવી રીતે મીરાંને કેશ વાગી અને
અવળાં હાં ભરાયાં, આમ મીરાં નન્દનન્દન સાથે ન્યારાં રહ્યાં.

આવી જ કથા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે કે એક વેળા
ભગવાને લેખને કૃષ્ણાવતારના રૂપથી દર્શન દીધાં. ત્યારે તુલસી-
દાસજી લેખને ન નમ્યા અને વચન કહ્યું કે—

મોર મુગર, કર જાંસરી, ભલે જાને હો નાથ !

તુલસી મસ્તક તપ નમે ધનુષ્યાન લો હાથ.

આને મળતો એક પ્રસંગ ગોવર્ધનરમભાષ્યે સરસ્વતીચન્દ્રની
નવલકથામાં આણ્યો છે. સુન્દરગિરિ ઉપર સાધુઓના મન્દિરમાં ચંદ્ર-
નન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર નમતો નથી અને પોતે થોડ્ય ક્યું
હોય એમ માને છે. ઉદાર ઉરના યજમાનો જે લેના મણુ, સેવતા

હતા અને હેમના હૃદય ઉપર ધા મારતો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્રનો
અન્નેમાં ખરું સંસ્કૃતિનું સંસ્કારી કોણુ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શું અધરો
છે? વિવેકબ્રહ્મ અનુદાત સરસ્વતીચન્દ્રનો આત્મા તે સમયે ઉજા-
અધરો લાગે છે, કલાઅરેલો દર્શાય છે. મહાન ભગવદ્ગીતા સમા-
યંથમાં પણ ‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ.’ જેવાં
સંકોચનાં વચન છે.* ‘લગ્નનેહતી પ્રસ્તાવનામાં રા. રા. મણિશંકર
રત્નજી ભટ્ટ લખે છે કે કેટલેક કાળે આપણા આત્માઓ ફરતી દીવાલો
અંધાય છે અને તે દિવાલો પડે છે ત્યાં સુધી દેખાતી નથી. આજક
સમાન આનંદાશ્ચર્યનું નયન અને મહાભક્તની સર્વ સારગાહી
બુદ્ધિભક્તિ હોય ત્હેના જ પ્રાણના વિકાસ સહન્ટરના છે. નહીં તો
દીવાલોથી અંધાયેલી દૃષ્ટિનો માનવી સત્યના સકલ પ્રદેશે સફર કરી
નથી શકતો, પણ માત્ર એક નગરવાસી જ રહે છે; અને તે નગરને
જ સકલ સત્યપ્રાન્ત માને છે. એવાં આયહી પણ સંકુચિત હૈયાંની
એવી પ્રતીતિ જ હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીતે પ્રગટે છે. કોઈ
શંકર તો કોઈ રાણાનાં માછળી પેઠે દેવી, કોઈ શ્રીરાંખાધ પેઠે કૃષ્ણ

* શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં “હું”, “મને” આદિ સર્વનામનો અર્થ
પરમાત્મા જ થાય છે. ‘વૃષ્ણિઓમાં વાસુદેવ હું છું’ અને ‘આ-
દિઓમાં વિષ્ણુ હું છું’ એમ કહેનાર તે વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને
વિષ્ણુ (દેવતાવિશેષ) કરતાં પાર રહીને બોલે છે એ સ્પષ્ટ છે.
‘ધર્મો’ એ બહુવચન પણ જોડા અર્થથી ભરેલું છે: ધર્મો-કર્તવ્યોના
અનેકતાને લેદી એની પાછળ રહેલી પરમાત્માને શરણુ થવા કે
એકતા પ્રાપ્ત કરવાને અત્રે ઉપદેશ છે; કારણકે આમ થાય ત્યારે જ
હૃદયમાં સુશિષ્ટતા-એકાર્થતા-એકરસતા આવે અને પરમ પુરુષાર્થ
સિદ્ધ થાય.

‘વસન્ત’ના લેખની.

તો તુલસીદાસજીની માફક રામ, કોઈ કોઈક જો તો કોઈ સંસ્કૃતિ-
ચન્દ્રની જેમ આન્તર દૃષ્ટિનું માત્ર લક્ષ્ય એમ એક એક કલાએ જ
પ્રભુ પ્રકાશે છે એમ આપણી જન માને છે અને અન્ય કલાઓની
અવગણના નિન્દા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગરિક કદીએ કે
કેજી સરકાર તો આપણા નગર માત્રમાં જ રાજ્ય કરે છે તો,
આપણા તો કહીએ કે આપણા કોટના આર દરવાજાની અન્દર જ સૂર્ય
પ્રકાશે છે, તો તે ખરું કહેવાશે? સર્વ સંપ્રદાયો ધર્મનાં નગર છે.
પ્રકાશમૂલ સર્વ સંચારી, રાજરાજેશ્વર પ્રભુ ધર્મનાં સર્વ નગરો
ઉપર તેજ દોળે છે, એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ
છાટે છે. પ્રભુનાં પગલાં હયામાં છે, કલમાં છે, સંસારમાં છે, રાજ્યમાં
છે, પૃથ્વીમાં છે, વિરાટ રૂપે અહાંડમાં છે, અને એથી એ દશાંગુલ
તો શું પણ અણગણ અંગુલ પર છે. તે ' એક છે, અનેક છે; પ્રવ્રતો
છે, નિવ્રતો છે; એકમાં અનેક રાજો છે, પ્રેમ વિરાજે છે. ' ઈશ્વર એક
અદ્વિતીય છે, છતાં કોટિ-કોટિ નામરૂપધારી છે; ઈશ્વર સર્વનિવિધાને
એક આશયી છે પણ અનેક લીલાઓનો રચનાર છે. મત, વાદ,
સંપ્રદાયનાં થાણાં મૂકી અન્તરમાં ઉઘળતાં સત્ય રોક્યાં રહેતાં નથી.
શ્રાવર્ધનરામભાઈ જ બીજે સ્થળે ગાય છે કે:—

જગતને કહેજો રે હરિહર એક જ છે;

વૈકુંઠ વસે છે રે કૈલાસની મહાય જ છે.

જેણે—

“સર્વદેવનમસ્કારઃ કૈશવં પ્રતિ ગચ્છતિ.”

એમ ગાયું છે એની દૃષ્ટિ મહા વિશાળ હતી, તેનું નયન સૂર્ય
જેવડું મહા પ્રતાપી કોટિ કોટિ ફિરલુંવતું હતું; તેણે સંધળે સંધ-
વાસે પ્રભુને નિહાળ્યો છે.

મહાભક્તો મીરાંબાઈ અને તુલસીદાસ જેવાં એ સત્યથી
અનુભવી રહ્યાં હતાં : સરસ્વતીચન્દ્ર સમાવર્તમાન બુદ્ધિયુગના મનુ-
બાલની એવી ભૂલો ક્ષમાપાત્ર જ ગણવી ઘટે છે.

ન દનન્દન સાથે મીરાં ન્યારાં રહ્યાં, હરિજન ઘણાં મહેલે
આવતા, નિત્ય ભજન કથા કીર્તન ઓચ્છવે હરિને લાડ લડાવતા.
સંશોધકો કહે છે કે કુમાર ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવલોક પામ્યા
અને મીરાંબાઈ આ વેળા વિધવા હતાં. અને સંશોધકોના વેણે
સમર્થન મીરાંના એક પદમાંથી મળી શકે એમ છે.

મુખડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા ! મુખડાની

મુખડું મોઢું જોયું તહારે, આ જગતડું થયું પ્યારું;

મન મહારે રહ્યું ન્યાહું રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની

સંસારીતું મુખ એયું, અંજવાના નીર જેવું;

તંદેને તુચ્છ કરી કરી રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની

સંસારીતું મુખ ડાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;

તંદેને ઘેર શીદ જઈએ રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની

પરાયું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સોભાગ્ય મહારો;

રાંડવાનો ભે ટાળ્યો રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની

મીરાંબાઈ અલિહારી તહારી, આશો એક મહેને કર ધારી;

હવે હું તો ખડભાગી રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની

ગમે તે ખડ હો પણ પરચ્યઃ પછી નહકના જ સમયથી એકાકિની
છંદગી અને તે દુઃખમારવાકિની છંદગી પણ ન છૂટવા દેવા મારેના
જીવન યજ્ઞ ધાય છે.

પહેલે જ પગરણે મીરાંબાઈનાં નણુંદે ભાભીને સમજાવવા જાય છે, કે ભાભી ! આ શા ઉપાત ? પીયર વગેવી હવે રાણાકુલને વગાવવા માંડ્યું છે. મીરાં નણુંદને જ સ્કામાં ઉપદેશે છે કે:—

‘તહમે પણ જાઓ શીદ સાસરે રે બાઈ ! વૃથા વટાળો શાને દેહ ?’
અને નણુંદ સાથે રાણાજીને કહેણ કહાવે છે, કે ‘નૃત્ય કરી હરીને’ ભજો, અને સાચુને કહાવે છે કે હવે ‘વૃદ્ધ થયાં, ગોવિન્દ ગુણ’ ગાવ. બાળાપણના સંસ્કાર ઉમેડવા અશક્ય હતા : તે ઉમેડવા મથવું તે અર્થ હતું.

એક સમયે રાણાજીને કોઈએ ખબર કરી કે મીરાંના મહેલમાં મીરાં કોઈ પુરુષ સાથે એકાન્તે છે. ઉઝ રાજપુત તરવાર ખેંચી મીરાંને મહેલે ગયા અને જોયું તો મીરાં એકલાં. ઝાંખા પડેલા રાણાએ મીરાંને પૂછ્યું કે પેલો પુરુષ ક્યાં છે ? મીરાંએ કહ્યું:—

ક્યાં છે પૂછો શું રાણા ! રોપમાં રે, એ તો સધળે વસે છે ભરપૂર :
ધ્યાનમાં જૂવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેળે, રહે છે દુષ્ટ થકી દૂર :

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

‘રાણાજી ! પ્રેમમક્તિ વડે પરચલ્લ ભજો તો ત્હેનાં દર્શન થાય.’
રાણાનો રોપ જમણો વધ્યો અને સમજેરનો ધા કર્યો તો મીરાં એ દીક્ષા. મીરાંને મારવા ખડ્ગ ઉગામ્યું તો ‘હરિએ દેખાડ્યાં મીરાં ચાર.’ ખંડકિરીડી રાણાજી પકડી મહેલે પાછા ફર્યા.

પહેલે જ પગલે છીંક થયેલી તે મીરાંનું સૌભાગ્ય વળ્યું જ નહીં, ઉઘડ્યું જ નહીં. દિન પર દિન અન્તરપટ ગુણાતા ગયા, ઘાટા અનતા ગયા. યશસ્વજી શા રાજસ્થાનના રાજાને કલંક કરતાં મૃત્યુ આદરણીય હતું. મીરાંના મૃત્યુનાં સાધન હવે યોજાવા માંડ્યાં. એક